

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
& ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επι πλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYΤ) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

ΟΙ ΚΛΙΒΑΝΟΙ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΛ(Λ)ΩΝ, ΣΤΗ ΒΟΥΛΑ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ευτυχία Λυγκούρη-Τόλια, πρώην Προϊσταμένη της ΚΣΤ'ΕΠΚΑ

ephitolia@yahoo.gr

Δρ Άννα-Μαρία Αναγνωστοπούλου, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

amanagnostopoulou@culture.gr

Μαίρη Γιαμαλίδη, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

mgiamalidi@culture.gr

Περίληψη. Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων, στην περιοχή της Βούλας Αττικής, υπάγεται στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αττικής Πειραιώς και Νήσων. Τα μέχρι τώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα αποδεικνύουν τη συνεχή χρήση του χώρου από τους κλασικούς έως και βυζαντινούς χρόνους. Αναλυτικότερα, έχουν αποκαλυφθεί ταφικός περίβολος κλασικών χρόνων, εκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση υστερορωμαϊκών χρόνων με δύο κλιβάνους και δύο ναοί παλαιοχριστιανικών/βυζαντινών χρόνων.

Ο μεγαλύτερος Κλίβανος 1 ανήκει στην κατηγορία ΙΙΑ των διώροφων κλιβάνων ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης με κεντρικό υποστύλωμα. Το υποστύλωμα χωρίζεται σε τέσσερα τοξοειδή σκέλη που απολήγουν στα πλευρικά τοιχώματα του κλιβάνου και στηρίζουν την πλήρη εσχάρα του θαλάμου όπτησης. Η εσχάρα διαμορφώνεται από παχύ στρώμα πηλού που φέρει διαμπερείς οπές χωρίς απόλυτη ευθυγράμμιση σειρών και στοιχών.

Ο Κλίβανος 2, ανήκει στην κατηγορία ΙΑ των διώροφων κλιβάνων ελλειπτικής ή κυκλικής κάτοψης με κεντρικό υποστύλωμα. Δύο πλινθόκτιστα τόξα που εδράζονταν στο ελαφρώς έκκεντρο πλινθόκτιστο υποστύλωμα του θαλάμου καύσης, στήριζαν τη μη σωζόμενη σήμερα εσχάρα.

Με βάση τα ευρήματα από το εσωτερικό τους, η λειτουργία των κλιβάνων τοποθετείται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ. .

Ανατολικά των κλιβάνων και σύγχρονα με τη λειτουργία τους έχει εντοπιστεί εκτεταμένη κτιριακή εγκατάσταση, έκτασης 1.200τ.μ., αποτελούμενη από 25, τουλάχιστον, δωμάτια και χώροι. Στο κέντρο της διαμορφώνεται υπαίθριος χώρος περίξ του οποίου οργανώνονται τρεις κτιριακές ενότητες, τα όρια και η λειτουργία των οποίων δεν είναι ακόμη σαφή. Σε όλα σχεδόν τα δωμάτια και τους ελεύθερους χώρους εντοπίζεται στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων και λίθων. Σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα το κτηριακό συγκρότημα λειτουργεί έως και τον 6ο τουλάχιστον αι. μ.Χ. Στη φάση αυτή της έρευνας οι χώροι του εργαστηρίου δεν μπορούν να ταυτιστούν με συγκεκριμένα στάδια της κεραμικής παραγωγής.

Η αποκάλυψη του εργαστηριακού χώρου παραπέμπει σε μία οργανωμένη συνοικία κεραμικών ή τουλάχιστον στη λειτουργία ενός μεγάλου ατομικού εργαστηρίου κεραμέα . Η θέση ικανοποιεί τα βασικά κριτήρια για την ίδρυση κεραμικού εργαστηρίου. Βρίσκεται πλησίον της Αστικής Οδού, διαθέτει πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα που υποδηλώνεται από το τοπωνύμιο Πηγαδάκια και γειτνιάζει με τη θάλασσα γεγονός που εξασφαλίζει την ανάπτυξη του εμπορίου με περιοχές εκτός Αττικής.

Λέξεις – κλειδιά : Άγιος Νικόλαος Πάλλων, κλίβανοι, κεραμικό εργαστήριο, υστερορωμαϊκοί/παλαιοχριστιανικοί χρόνοι.

Εισαγωγή

Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλ(λ)ων, στην περιοχή της Βούλας Αττικής, υπάγεται στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων και διεξάγεται υπό τη διεύθυνσή της κ. Ευτυχίας Λυγκούρη-Τόλια, με ομάδα αρχαιολόγων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και εξωτερικών επιστημονικών συνεργατών.¹ Ο αρχαιολογικός χώρος έχει έκταση 4000τμ περίπου και βρίσκεται πλησίον του θαλάσσιου μετώπου, εντός του αστικού ιστού.

Εικόνα 1: Αεροφωτογραφία που αποτυπώνει τη γενική άποψη της ανασκαφής.
(φωτ. Γ. Ασβεστάς, ΕΦΑΠΝ)

Η θέση αυτή είναι γνωστή από το 1934, όταν ο χώρος παραχωρήθηκε από τον Οργανισμό Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και κηρύχθηκε αρχαιολογικός εξαιτίας των ορατών αρχαίων καταλοίπων. Ο χώρος για πολλά χρόνια

¹ Στην επιστημονική ομάδα της ανασκαφής συμμετέχουν οι αρχαιολόγοι της ΕΦΑΠΝ Δρ Άννα-Μαρία Αναγνωστοπούλου, Μαίρη Γιαμαλίδη και Δρ Αλεξάνδρα Συρογιάννη (υπεύθυνη για τη μελέτη του οστεολογικού υλικού), καθώς επίσης και οι αρχαιολόγοι Δρ Κωνσταντίνος Ρούσσος, Δρ Κορνηλία Νταϊφά και Ιουλία Λουρεντζάτου. Η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων πραγματοποιείται από τον αρχιτέκτονα μηχανικό, Γουλιέλμο Ορεστίδη ενώ τη συντήρηση των ευρημάτων έχει αναλάβει η συντηρήτρια έργων τέχνης και αρχαιοτήτων, Ελπίδα Βαμβακάρη. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους συνάδελφους αρχαιολόγους κ.κ. Μιχαλία Κουφομανώλη και Σπύρο Πετρόπουλο για την πολύτιμη βοήθεια και τη στήριξή τους σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής, καθώς και στους φοιτητές για την εθελοντική συμμετοχή τους στην ανασκαφική διαδικασία.

παρέμενε αναξιοποίητος και ανεξερεύνητος και μετά από πρωτοβουλία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς, το 2008 και το 2009 πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή, στην οποία συμμετείχαν εθελοντές φοιτητές του Διεθνούς Κέντρου Μεσογειακών και Ελληνικών Σπουδών (ΔΙΚΕΜΕΣ). Τα πρώτα ευρήματα ήταν ενθαρρυντικά και έτσι το 2011, μετά από θετική γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου² η ανασκαφή χαρακτηρίστηκε συστηματική και έκτοτε πραγματοποιείται κυρίως με τη συμμετοχή φοιτητών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του ΔΙΚΕΜΕΣ.³ Στη φάση αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη το τρίτο πενταετές πρόγραμμα έρευνας.

Το τοπωνύμιο «Άγιος Νικόλαος Πάλλων» σώζεται κυρίως από προφορικές μαρτυρίες, δεν υπάρχουν πηγές που να μαρτυρούν την προέλευσή του ονόματος, όμως σχετίζεται με την ύπαρξη εκκλησίας στην περιοχή. Η έλλειψη στοιχείων που αφορούν στην εκκλησία πιθανόν να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι αρχεία της Μονής Πετράκη, στην οποία ανήκε όλη η περιοχή του Δήμου Βάρης-Βούλας-Βουλιαγμένης, γνωστή ως «ΚΤΗΜΑ ΒΑΡΗΣ»⁴ και από την οποία παραχωρήθηκε ο χώρος στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, έχουν χαθεί στο πέρασμα των χρόνων. Ειδικότερα, την περίοδο της Επανάστασης του 1821 η Μονή Πετράκη υπέστη μεγάλες λεηλασίες, ως αντίποινα των Τούρκων για τη βοήθεια που είχαν προσφέρει οι μοναχοί της στον αγώνα.

Ο Edward Dodwell,⁵ Ιρλανδός περιηγητής και ιστοριοδίφης (1767-1832), κατά την περιήγησή του στην περιοχή ανάμεσα στο Ακρωτήρι Πούντα και στο ναό του Απόλλωνα Ζωστήρα, για την αναζήτηση αρχαίων καταλοίπων εντοπίζει εκκλησία και μάλιστα αναφέρει ότι είναι θεμελιωμένη πάνω σε αρχαίο ναό. Ανάμεσα στη βλάστηση, που σκεπάζει την περιοχή γύρω από την εκκλησία, ανακαλύπτει μαρμάρινο ακέφαλο λιοντάρι που του θυμίζει αυτά των Μυκηνών, μήκους 1,50μ (4ft και 9in), ενώ λίγα μέτρα πιο κάτω εντοπίζει ενδεδυμένο άγαλμα γυναίκας σε φυσικό μέγεθος. Θεωρεί ότι τα ερείπια και τα ευρήματα ανήκουν σε έναν σημαντικό δήμο, χωρίς όμως να τον ταυτίζει.⁶

Το εκκλησάκι και το τοπωνύμιο Άγιος Νικόλαος εμφανίζεται στη σειρά χαρτών της Αττικής των Kaupert και Curtius και ειδικότερα στο φύλλο VIII VARI.⁷ Στο επεξηγηματικό κείμενο του Milchhoefer,⁸ που συνοδεύει τον χάρτη στην περιγραφή της περιοχής γύρω από το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου, παραδίδεται το τοπωνύμιο «στα τσιφλίκια». Επίσης στην περιοχή πέριξ

² Η αριθμ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/34314/ 417/4.4.2011 Υπουργική Απόφαση.

³ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο Διεθνές Κέντρο Μεσογειακών και Ελληνικών Σπουδών για την αгаστή και μακροχρόνια συνεργασία μας και συγκεκριμένα στον Επικεφαλής του Συμβουλίου και πρώην Πρόεδρο και Διευθυντή, κο Αλέξη Φυλακτόπουλο, στην Πρόεδρο, κα Θεώνη Σκούρτα, στον υπεύθυνο των Ακαδημαϊκών Προγραμμάτων, Δρ Άγγελο Παπαδόπουλο και στον καθηγητή, Δρ Γιάννη Καραβά.

⁴ Μουρουγκλού 2004, 65-121.

⁵ Dodwell 1819, 525.

⁶ Η ύπαρξη αρχαίων καταλοίπων στην περιοχή έχει επισημανθεί επίσης από τους Ross 1846 και Leake 1840.

⁷ Το φύλλο αυτό εντάσσεται στη σειρά χαρτών (σύνολο 24) που εκτελέστηκαν από την Τοπογραφική Υπηρεσία του πρωσικού στρατού, με επικεφαλής τον J.A. Kaupert, στην προσπάθεια να επισημανθούν οι αρχαιότητες και να καταγραφεί το περιβάλλον της Αττικής, βλ. Curtius και Kaupert 1895-1903, χάρτης VIII VARI.

⁸ Milchhoefer 1889, 17.

της εκκλησίας αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν κατάλοιπα λιθόκτιστων σπιτιών της οθωμανικής περιόδου καθώς και κίονες εκκλησιών. Παραπλεύρως επίσης εντοπίστηκαν θεμελιώσεις αρχαίων κτιρίων και ένας μαρμάρινος βωμός.

Εικόνα 2: Φύλλο VIII, VARI
(Curtius και Kaupert 1895-1903)

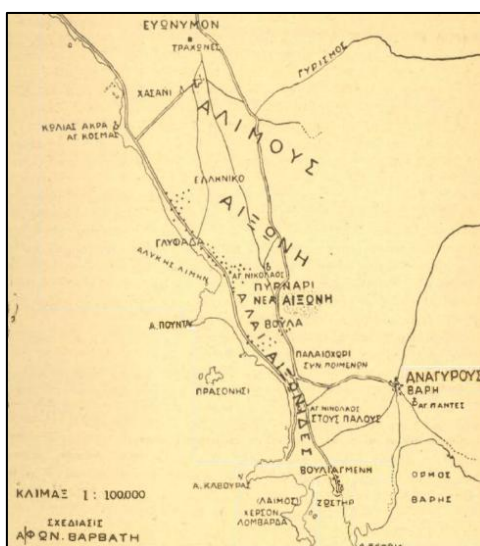
Μια γλαφυρή περιγραφή της περιοχής της Βούλας και της Βουλιαγμένης και των πρώτων κατοίκων, των ασχολιών τους και της ζωής τους καλοκαιρινούς μήνες δίνεται στη μονογραφία του Δημήτρη Κουτσογιάννη, *Παλιά Βουλιαγμένη*. Ο συγγραφέας μέσα από τις παιδικές του αναμνήσεις και τις αναμνήσεις των συγγενών του υμνεί το τοπίο της περιοχής και δίνει στοιχεία για την τοπογραφία και τους κατοίκους στα τέλη του 19ου αιώνα. Τονίζεται ιδιαίτερα το άγριο της φύσης και γίνεται αναφορά σε αυτή ως τόπος κατάλληλος για κυνήγι. Ο συγγραφέας στο βιβλίο του αναφέρει ότι στην περιοχή του σημερινού αρχαιολογικού χώρου ήταν γνωστή η ύπαρξη εκκλησίας και γράφει χαρακτηριστικά ότι «*ήταν ένα συνηθισμένο, πρωτόγονο, μικρό εκκλησάκι της υπαίθρου, το οποίο στη κατοχή οι φασιστοναζήδες το κατεδάφισαν*».⁹ Το τοπωνύμιο επιβεβαιώνεται και από μαρτυρίες παλαιών κατοίκων που αναφέρουν ότι η περιοχή που ξεκινά από τη Β' πλαζ Βούλας έως τον λόφο των ΛΟΚ πήρε το όνομα της από το «*εκεί από αιώνων εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου Πάλλων*». Ο ναός έχει αποκαλυφθεί και κατά τη συστηματική ανασκαφή και θα περιγραφεί παρακάτω.

Η ύπαρξη εκκλησίας στη συγκεκριμένη θέση αναφέρεται και στον ταξιδιωτικό οδηγό Ελευθερουδάκη του 1926 που περιγράφει την περιοχή.¹⁰ Τέλος, ο Ορλάνδος¹¹ αναφέρεται σε «*μικρή καμαροσκεπή μονόκλιτη βασιλική με ορθογώνιο νάρθηκα παρά τη θέση Καβούρι*», που πιθανόν σχετίζεται με τον Ναό 1 της ανασκαφής.

⁹ Κουτσογιάννης 1984, 136-138.

¹⁰ Μουρουγκλού 2004, 83.

¹¹ Ορλάνδος 1933, 154, αρ.4.

Εικόνα 3: Χάρτης της περιοχής με το τοπωνύμιο Αγ. Νικόλαος Πάλλων.
(Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1950-1951, 11).

Ο όρος Πάλ(λ)οι απαντάται άλλοτε με ένα και άλλοτε με δύο λάμδα. Η προέλευση του ονόματος με δύο λάμδα πιθανόν σχετίζεται με το όνομα κάτοικου της περιοχής. Ετυμολογικά ο όρος Πάλιοι με ένα λάμδα ενδέχεται να προέρχεται από την παραφθορά της λέξης παρ'αλών ή από τη λατινική λέξη palus που σημαίνει τον πάσσαλο στον οποίο δένουν τα πλοία στα λιμάνια. Και οι δύο ερμηνείες έχουν άμεση σχέση με τη γειτνίαση της περιοχής με το θαλάσσιο μέτωπο. Το τοπωνύμιο Πάλιοι, με ένα λάμδα, απαντάται και στη νήσο Νίσυρο και αφορά σε παραθαλάσσιο οικισμό με ιαματικά λουτρά γνωστά από την αρχαιότητα¹². Συγκεκριμένα στο βόρειο άκρο του χωριού Πάλιοι, δίπλα στο εκκλησάκι της Παναγιάς της Θερμιανής, βρίσκονται οι ομώνυμες ιαματικές υδροθειούχες αλιπηγές. Σε επιγραφή που βρέθηκε στα ερείπια της μεγάλης στοάς των ρωμαϊκών λουτρών, τα οποία λειτουργούσαν στην ίδια περιοχή, αναφέρεται ότι: «Ολβιος άνερ ός κατ' ελάινον ουδόν Ιπποκράτους βαλανείων νοσειρών νόσων ώδ' έσσειται» (μτφρ.: Ευτυχισμένος ο άνδρας που θα γίνει έτσι (θα ιαθεί), [μόλις διαβεί] το από ξύλο ελιάς κατώφλι των λουτρών του Ιπποκράτη [που ξεπλένουν] τις βλαβερές αρρώστιες). Η εν λόγω επιγραφή επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο πατέρας της ιατρικής, Ιπποκράτης, είχε διαλέξει την πηγή αυτή της Νισύρου ως ιαματικό λουτροθεραπευτικό κέντρο. Στην ίδια πηγή αναφέρεται πιθανόν και ο Κριστόφορο Μπουοντελμόντι (*Cristoforo Buondelmonti* 1386-περ. 1430)¹³ Ιταλός μοναχός του Τάγματος των Φραγκισκανών και γεωγράφος αναφέροντας: «*Ad trionem in pede montis, contigua maris, spelunca consistit, ad quam circumstantes, doloribus oppressi, accedunt, et, diu morati, in patriam incolumes reventuntur*»¹⁴ (μτφρ.: Στην κοντινή ακτή, στις παρυφές του βουνού, υπάρχει μια σπηλιά όπου όσοι υποφέρουν από πόνους έρχονται να γιατρευτούν, μένουν για κάποιο διάστημα και κατόπιν αναχωρούν υγιείς). Τέλος

¹² Ανακτήθηκε από: <https://www.nisyros.gr/blank-16>

¹³Ανακτήθηκε από:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BF_%CE%9C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%BC%CF%8C%CE%BD%CF%84%CE%B9

¹⁴ Μαραγκός 2016, 75-76.

το τοπωνύμιο Πάλ(λ)οι, με ένα λάμδα απαντάται σε χάρτη της περιοχής που δημοσιεύεται σε άρθρο του Παπαγιαννόπουλου-Παλαιού.¹⁵

Στις περιοχές της Βούλας και της Βουλιαγμένης, όπου χωροθετείται η συστηματική ανασκαφή, κατά την αρχαιότητα αναπτύχθηκε ο αρχαίος δήμος των Αλών Αιξωνίδων,¹⁶ η οικιστική ανάπτυξη του οποίου τοποθετείται στα τέλη του 6ου αι.π.Χ.¹⁷ Ο αρχαίος δήμος απάρτιζε μαζί με την Αιξωνή (Γλυφάδα) την παραλιακή τριπύ της Κεκροτίδος φυλής.¹⁸ Η ονομασία «Αλαί Αιξωνίδες» προέρχεται από τη γεωγραφική θέση του δήμου και από τη φυσική διαμόρφωση της περιοχής, καθώς γεινιάζει με την Αιξωνή και κατά μήκος της παραλίας του έχουν εντοπιστεί αλυκές.

Οι σωστικές ανασκαφές μας έχουν δώσει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε ικανοποιητικά την τοπογραφία του αρχαίου δήμου, τις θέσεις των συνοικισμών, των ιερών, των νεκροταφείων, καθώς και τη χάραξη των οδικών δικτύων κυρίως κατά τους κλασικούς χρόνους.¹⁹ Η οικιστική οργάνωση και τα κινητά ευρήματα προσδιορίζουν τον γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα του δήμου και την οργανωμένη οικιακή οικονομία του.²⁰ Αρκετές πληροφορίες έχουμε και για την περίοδο των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, οι οποίες εμπλουτίζονται συνεχώς από την εν λόγω συστηματική ανασκαφή.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από το ΒΔ τμήμα του οικοπέδου, όπου υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση ορατών καταλοίπων. Τα μέχρι τώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα επιβεβαιώνουν τη χρήση του χώρου κατά την κλασική, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο.²¹ Συγχρόνως, προσθέτουν νέα στοιχεία για τον αρχαίο δήμο των Αιξωνίδων Αλών²² και γενικότερα για τη ζωή και την οργάνωση των οικισμών στις εκτός άστεως περιοχές κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Ο Ταφικός Περίβολος

Αναλυτικότερα, στους ύστερους κλασικούς χρόνους χρονολογείται, με βάση την τοιχοποιία, τμήμα ταφικού περιβόλου που σώζεται αποσπασματικά και σχετίζεται με τον αρχαίο δήμο.²³ Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με ορθογώνιους λίθους μεγάλων διαστάσεων, δουλεμένοι με αυλακοειδή λαξεύματα στις ορατές όψεις τους. Ο εντοπισμός του δίνει νέα στοιχεία για την έκταση των οργανωμένων χώρων ταφής του αρχαίου δήμου, που μέχρι τώρα εντοπιζόνταν μόνο ανατολικά της σύγχρονης Λεωφόρου Αθηνών, στην περιοχή Πηγαδάκια²⁴ και εκατέρωθεν της οδικής αρτηρίας που οδηγούσε στο θρησκευτικό κέντρο του δήμου, στο ναό

¹⁵ Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός 1950-1951, 11.

¹⁶ Σταϊνχάουερ 2024, 122-140.

¹⁷ Ανδρέου 1994, 191-209.

¹⁸ Για την Κλεισθένια μεταρρύθμιση βλ. Eliot 1962, 25-26, Whitehead 1986, Bengtson 1991, 126-127.

¹⁹ Γιαμαλίδη και Νταϊφά 2013, 113-126.

²⁰ Ανδρέου 1994, 196-201, Hoerfner 2005, 263-268, Nevett 2005, 83-98, Γιαμαλίδη 2013, 16-36.

²¹ Λυγκούρη κ.ά. 2015, Λυγκούρη κ.ά. 2022, 270-277, Λυγκούρη κ.ά. 2023, 87-101, Lygouri κ.ά. 2023, 401-409.

²² Ανδρέου 1994, 191-209, Γιαμαλίδη και Νταϊφά 2013, 113-126.

²³ Σταϊνχάουερ 2024, 138.

²⁴ Ανδρέου 1994, 205-206, Γιαμαλίδη και Νταϊφά 2019, 249-273.

του Απόλλωνα Ζωστήρα.²⁵ Η μνημειακή κατασκευή του συνάδει με τον τρόπο δόμησης και τις διαστάσεις των ταφικών περιβόλων της κλασικής περιόδου.

Εικόνα 4: Άποψη του ταφικού περιβόλου (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Δύο ακόμα τοίχοι όμοιας κατασκευής με τους αντίστοιχους του ταφικού περιβόλου, έχουν αποκαλυφθεί με κατεύθυνση ΒΒΔ/ΝΝΑ και σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους σε απόσταση 3μ. Οι τοίχοι λόγω θέσης, συνάφειας με τον ταφικό περίβολο και εντοπισμού περιορισμένης έκτασης λιθόστρωτου συνηγορούν υπέρ της διαμόρφωσης δρόμου τον οποίο θα εξυπηρετούσαν ως αναλήμματα (Τχ6 και Τχ20). Θεωρούμε δεδομένο ότι τα αναλήμματα συνέχιζαν βορειότερα και έχουν αποδομηθεί κατά τις εργασίες διάνοιξης της σύγχρονης οδού Μάρνη. Αυτό επιβεβαιώνεται περαιτέρω από την ύπαρξη δύο δομικών λίθων, ατάκτως ριγμένων στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου όμοιας επεξεργασίας με τους αντίστοιχους των τοίχων. Επιπροσθέτως, κατά τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 2010 για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης στην ίδια οδό, στη νοητή προέκταση των αναλημμάτων προς Β εντοπίστηκε έτερος δομικός λίθος ίδιων διαστάσεων και κατασκευής.²⁶

²⁵ Κουρουγιώτης 1930, 2-53.

²⁶ Γιαμαλίδη 2016, 326.

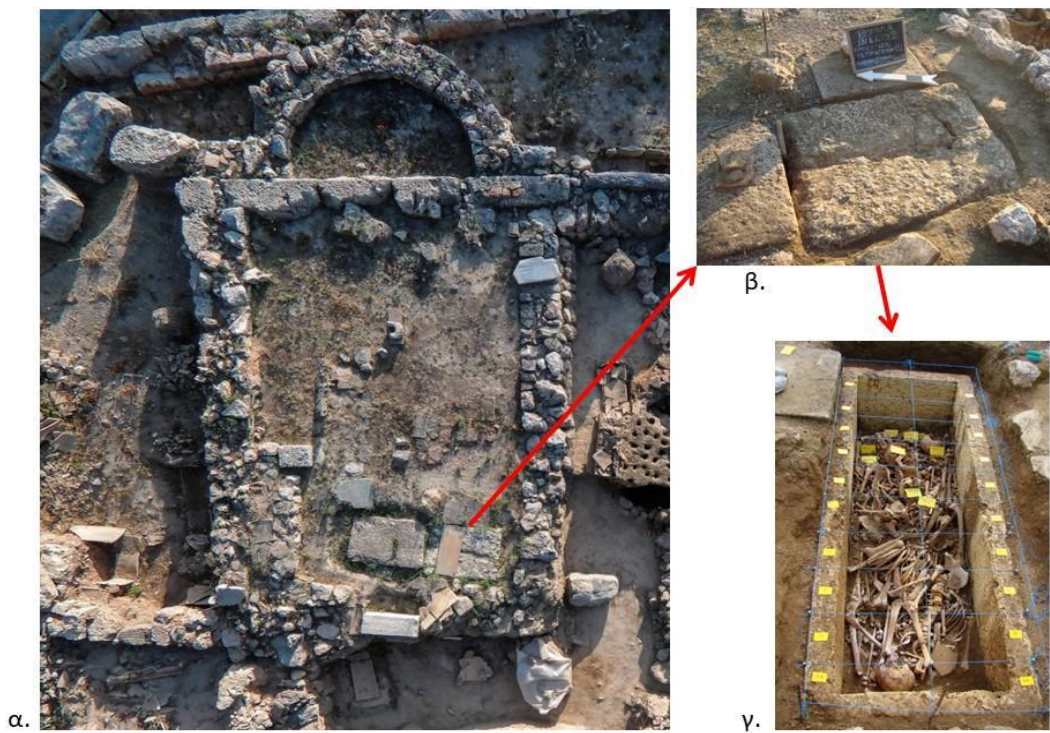

Εικόνα 5: Οι αναλημματικοί τοίχοι Tχ6 και Tχ20 (φωτ. Γ. Ασβεστάς, ΕΦΑΠΝ).

Οι Ναοί

Στην παλαιοχριστιανική περίοδο ιδρύεται ναός (Ναός 1) διαστάσεων 8,00μ x 4,00μ, που χρησιμοποιεί για τη θεμελίωσή του το Β και Α τοίχο του ταφικού περιβόλου. Στον τελευταίο προσαρμόζεται εξωτερικά η αψίδα του ιερού. Το δάπεδο του ναού διαμορφώνεται από λίθινες και πήλινες πλάκες, ενώ κατά τόπους διασώζονται και ίχνη βοτσαλωτού δαπέδου. Ως κατώφλι έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα μαρμάρινου πεσσού σε δεύτερη χρήση. Εντός του ναού έχει εντοπιστεί σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο που με βάση την κατασκευή της χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, συνδέεται όμως με τον ναό σε δεύτερη χρήση, καθώς η καλυπτήρια πλάκα της αποτέλεσε τμήμα του δαπέδου του. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν τα οστά τουλάχιστον 14 ατόμων, ενήλικων και ανήλικων, τα οποία συνιστούν πρωτογενείς ενταφιασμούς. Στο πέρασμα των χρόνων έχει υποστεί διάφορες μετατροπές και προσθήκες. Ο ναός στην πρώτη φάση του διαμορφώθηκε κατά τον τύπο της μονόχωρης βασιλικής και στη συνέχεια φαίνεται ότι προστίθεται νάρθηκας και πιθανότατα Β κλίτος.

Συνολικά, περίξ του Ναού 1 έχουν εντοπιστεί 13 κεραμοσκεπείς ταφές προσανατολισμένες στον άξονα Α-Δ. Οι ταφές είναι σύγχρονες μεταξύ τους, εντοπίζονται περίπου στο ίδιο βάθος και έχουν κοινά κατασκευαστικά στοιχεία. Ακέραιες κεραμίδες-στρωτήρες αντωπά διευθετημένες που συγκλίνουν στον κατά μήκος άξονα και φέρουν στο σημείο σύγκλισης ασβεστοκονίαμα. Η ανατολική και δυτική πλευρά τους, κλείνει επίσης με τμήμα κεραμίδας και σφραγίζεται με κονίαμα. Χρήση κεραμίδων -ακέραιων στρωτήρων- παρατηρείται και στο δάπεδο υποδηλώνοντας επιμέλεια στην κατασκευή.

Εικόνα 6: Ο Ναός 1: α. Άποψη του Ναού 1 (φωτ. Γ. Ασβεστάς, ΕΦΑΠΝ) β. Καλυπτήρια πλάκα σαρκοφάγου γ. Εσωτερικό της σαρκοφάγου (φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Εικόνα 7: Οι ταφές πέριξ του Ναού 1. (φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Οι ταφές ήταν ακτέριστες, με εξαίρεση δύο, όπου στη μια εντοπίστηκε ζεύγος χάλκινων ενωτίων²⁷ και στην άλλη τριφυλλόσχημη πρόχους.²⁸ Η χρονολόγηση των κτερισμάτων τοποθετεί το σύνολο των συγκεκριμένων τάφων στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ύπαρξη ταφών χαρακτηρίζει το Ναό 1 ως κοιμητηριακό, ενώ οι μικρές διαστάσεις του υποδηλώνουν ότι είχε χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους ενός μικρού αγροτικού οικισμού ή μιας οικογένειας γαιοκτήμονα.²⁹

α.

β.

Εικόνα 8: α. Ο Τάφος 9 β. Ενώτια που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του Τάφου 9 (φωτ. αρχείο ανασκαφής)

α.

β.

Εικόνα 9: α. Ο Τάφος 11 β. Πρόχους που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Τάφου 11 (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

Στα ΝΔ του χώρου της ανασκαφής αναγνωρίστηκαν τα ερείπια δεύτερου μονόχωρου ναού, Ναός 2. Ο ναός με εσωτερικές διαστάσεις 5,00μ x 3,00μ αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση εκτεταμένου στρώματος καταστροφής από πωρόλιθους και ασβεστόλιθους με επίχρισμα,

²⁷ Byzance 1992, 128, αρ.78, Παπανικόλα-Μπακιριτζή 2002, 407 (Μουσείο Κανελλοπούλου), Τουράτσογλου και Χαλκιά 2008, 114-115 (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο αρ. 879).

²⁸ Robinson 1959, 122, αρ. N3-N7 και N10, πίν. 35. Γιαγκάκη 2004, 274.

²⁹ Tzavella 2014, 139.

μάζες κονιάματος, θολίτες και σχιστόπλακες που συναποτελούσαν τα υλικά κατασκευής του. Αξιοπρόσεκτη είναι η σωζόμενη τοιχοποιία, ύψους 0,38μ / 0,55μ, από μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους, με σχιστόλιθους οριζόντια ενσφηνωμένους και η σφράγιση των αρμών με κονίαμα. Ο επιμήκης ασβεστόλιθος που παρεμβάλλεται στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου, ενδεχομένως αποτελεί το κάθετο σκέλος δομικού σταυρού. Στην ανωδομή του ναού πιθανότατα ανήκει και βάση αγάλματος με εντορμίες, που βρέθηκε παραπλεύρως στα βόρεια του ναού και προσαρμόζεται πλήρως στο ανατολικό πέρας του τοίχου στο σημείο γένεσης της αψίδας. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμοποιείται μαρμάρινη πεσσόσχημη στήλη σε δεύτερη χρήση. Τα ευρήματα από την ανασκαφή του ήταν πενιχρά-ελάχιστη κεραμική κι ένα μόνο λίθινο απότμημα που φέρει εγχάρακτο σταυρό. Ως προς τη χρονολόγηση του Ναού 2 υπάρχουν σοβαροί προβληματισμοί και απαιτείται περαιτέρω έρευνα. Δεν πρέπει όμως να υπάρχει μεγάλη χρονική απόσταση από τον Ναό 1.

Εικόνα 10: Ο Ναός 2
(φωτ. Γ. Ασβεστάς, ΕΦΑΓΠΝ)

Οι Ναοί 1 και 2 ανήκουν στην κατηγορία των βασιλικών που ιδρύθηκαν σε εκτός άστεως περιοχές για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού. Οι οικιστικές ενότητες των αρχαίων δήμων με σημαντικά ιερά και νεκροταφεία, όπως ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών, έδωσαν τη θέση τους με την επικράτηση της νέας θρησκείας στους οικισμούς των χριστιανών.³⁰ Η απόσταση από το κέντρο της Αθήνας τους παρείχε την ελευθερία για άσκηση των νέων θρησκευτικών καθηκόντων τους με αποτέλεσμα την οικοδόμηση ναών στο τέλος του 5ου και στις αρχές του 6ου αι. Στο πλαίσιο αυτό, ένας σημαντικός αριθμός βασιλικών ιδρύθηκε πλησίον σημαντικών οδικών αρτηριών που ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα. Αντίστοιχα, οι ναοί στον Άγιο Νικόλαο Πάλ(λ)ων, όπως και η Βασιλική Λαυρεωτικού Ολύμπου,³¹ η Βασιλική των Τραχώνων³² και η Βασιλική του Αλιμούντος,³³ ιδρύθηκαν κοντά στην Αστική Οδό³⁴ που διέρχονταν από την περιοχή και συνέδεε το άστυ με τη ΝΑ Αττική. Ο ενταφιασμός εντός και πλησίον ναών κατά τον 6ο και 7ο αι. μ.Χ. είναι κοινή πρακτική, όπως και η χρήση ταφικών περιβόλων κλασικών χρόνων από τους χριστιανούς για το σκοπό αυτό. Η ανάμνηση της ταφικής χρήσης του χώρου παραμένει ισχυρή στο πέρασμα των αιώνων. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι ταφές κλασικών χρόνων δεν έχουν εντοπιστεί λόγω της αδιάλειπτης χρήσης του ταφικού περιβόλου.

Οι Κεραμικοί Κλίβανοι

Κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, μέσα στα όρια του ταφικού περιβόλου και Ν του Ναού 1, θεμελιώνονται δύο κλίβανοι, ένας ορθογωνικής και ένας ελλειπτικής κάτοψης.³⁵ Εγκαταστάσεις κεραμικών εργαστηρίων σε χώρους που πρότερα φιλοξενούσαν νεκροταφεία ή κατοικίες έχουν βρεθεί στην Αθήνα, στην πλατεία Κοτζιά, στην περιοχή των Αχαρνικών Πυλών³⁶ στον σταθμό του μετρό «Ευαγγελισμός»,³⁷ αλλά και σε άλλες πόλεις, όπως στη Χαλκίδα,³⁸ στην Πέλλα³⁹ και στη Σίνδο.⁴⁰ Αυτή η αναδιοργάνωση του χώρου δεν ξενίζει, αφού πρόκειται για φαινόμενο που παρατηρείται σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα η Αττική κατά την περίοδο αυτή (3ος αι. μ.Χ.) κλονίζεται από τις επιδρομές των Ερούλων (267 μ.Χ.) που προκαλούν καταστροφές με συνέπεια την αναδιοργάνωση της πόλης.⁴¹ Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η ίδια αναστάτωση προκαλείται και στις εκτός άστεως περιοχές.

³⁰ Γκίνη-Τσοφοπούλου 2001, 149-197.

³¹ Κοτζιάς 1952, 92-128, Πάλλας 1986, 43-80.

³² Λαζαρίδης 1966, 96-99.

³³ Σωτηρίου 1929, 161-248 και ειδικά 195; Ορλάνδος 1933, 155-156, Καζά-Παπαγεωργίου 2009, 198 - 204.

³⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2016, 116-118, 130-136, 158-162 και 172-178.

³⁵ Lygouri κ.ά. 2023, 401-409.

³⁶ Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 87-108, Ζαχαριάδου και Κυριακού 1988, 122-29, Ζαχαριάδου 2006, 315-323.

³⁷ Λυγκούρη 2000, 29-32.

³⁸ Σάμψων 1987, 73-131.

³⁹ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1993, 171-182.

⁴⁰ Δεσποίνη 1982, 61-84.

⁴¹ Για την ιστορική περίοδο βλ. Bengston 1991, 479-484. Για την επιδρομή των Ερούλων και τις συνέπειές της βλ. Frantz, Thompson και Travlos 1988, 1-15, Thompson και Wycherle 1972, 208-210, Camp 2005.

Εικόνα 11: Η είσοδος του Κλιβάνου 1.
(φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Εικόνα 12: Κάτοψη του Κλιβάνου 1.
(φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Ο κεραμικός κλίβανος με βάση τον τρόπο κυκλοφορίας του θερμού αέρα, από τον χώρο της καύσης σε εκείνον της όπτησης, διαιρείται σε δύο τύπους: στον διώροφο ή κάθετο και στον οριζόντιο κλίβανο.⁴² Στον διώροφο/κάθετο κλίβανο ο ζεστός αέρας έχει κάθετη κατεύθυνση από τον υπόγειο θάλαμο καύσης στον θάλαμο όπτησης. Η έλκυση δημιουργείται από το άνοιγμα της τροφοδοσίας της φωτιάς χαμηλά και από την οπή αερισμού στην κορυφή του κλιβάνου. Ο οριζόντιος τύπος, όπου η κυκλοφορία του θερμού αέρα γίνονταν οριζόντια, πιθανότατα δε χρησιμοποιήθηκε ποτέ στον ελλαδικό χώρο και δεν πρέπει να συσχετίζεται με τις ανοικτές πυρές ή τους ανοικτούς λάκκους των προϊστορικών χρόνων.⁴³ Οι διώροφοι/κάθετοι κλίβανοι επέτρεπαν την όπτηση σε υψηλότερες και καλύτερα ελεγχόμενες θερμοκρασίες με αποτέλεσμα την βελτίωση της ποσότητας και ποιότητας της παραγωγής. Μια σειρά μελανόμορφων αναθηματικών πλακιδίων που βρέθηκαν στα Πεντεσκούφια Κορίνθου και χρονολογούνται, ως επί το πλείστον, στον 6ο αι. π.Χ. αποτελούν τις πρωιμότερες παραστάσεις κεραμουργίας.⁴⁴ Στα πλακίδια αυτά, όπου εικονίζονται όλες σχεδόν οι φάσεις κεραμικής παραγωγής, από την εξόρυξη και την επεξεργασία του πηλού μέχρι την όπτηση των αγγείων σε κεραμικό καμίνι, οι κλίβανοι απεικονίζονται διώροφοι και αποτελούνται από υπόγειο θάλαμο καύσης και υπέργειο θάλαμο όπτησης.

Η τυπολογική κατάταξη των κλιβάνων βασίζεται στο σχήμα και στον τρόπο στήριξης της εσχάρας και καθιερώθηκε από την Ninina Cuomo di Caprio⁴⁵ που μελέτησε κεραμικούς κλιβάνους της Ιταλίας από την προϊστορική έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Κατά αυτό τον τρόπο διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες: οι κυκλικοί και οι ορθογώνιοι κλίβανοι, Τύπος I και Τύπος II, αντίστοιχα. Την ίδια βασική τυπολογία ακολουθεί και η Ελένη Χασακή⁴⁶ στη μελέτη της για τους κεραμικούς κλιβάνους στον ελλαδικό χώρο, εμπλουτίζοντάς την και με άλλες υποκατηγορίες που αφορούν κλιβάνους, αντίστοιχα, από την προϊστορική έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Σε σχέση με τα κεραμικά εργαστήρια και τους κλιβάνους των βυζαντινών χρόνων βασική πηγή πληροφοριών αποτελεί το άρθρο της Καλλιόπης Θεοχαρίδου «*Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια*»⁴⁷ και του Κωνσταντίνου Ράπτη⁴⁸ «*Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο, 4ος-15ος αι. μ.Χ.*». Σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση, χωροθέτηση και λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο κατά τους βυζαντινούς χρόνους παρουσιάστηκαν στο 22ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

⁴² Για τον διώροφο κλίβανο, βλ. Cuomo di Caprio 1985, 137 και 139-143, εικ. 17c, και 2007, 508-511, εικ. 160, Hasaki 1992, 71-73.

⁴³ Για την αναλυτική παρουσίαση του τύπου του οριζόντιου κλιβάνου, βλ. Cuomo di Caprio 2007, 509-511.

⁴⁴ Τα πρώτα πλακίδια βρέθηκαν το 1879 σε ένα φαράγγι κοντά στα Πεντεσκούφια, 2,5 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της αρχαίας Κορίνθου, και με βάση την εικονογραφία τους, πρέπει να προέρχονται από κάποιο ιερό του Ποσειδώνος, βλ. Scheibler 2000, 122-133, όπου και εκτενής βιβλιογραφία, Cuomo di Caprio 1984, 72-82, Hasaki 2002, 8, Χατζηδημητρίου 2005, 31, υποσ. 1 και 44, υποσ. 90.

⁴⁵ Cuomo di Caprio 1985.

⁴⁶ Hasaki 1992.

⁴⁷ Θεοχαρίδου 1988, 97-112.

⁴⁸ Ράπτη 2014, 173-196.

της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΧΑΕ) το 2002.⁴⁹ Λαμβάνοντας υπόψη τους ρωμαϊκούς κλιβάνους, που οι τύποι τους έχουν μελετηθεί και ταξινομηθεί συστηματικά, με βάση τα σωζόμενα διαπιστώνεται ότι και οι βυζαντινοί κλιβανοί συνεχίζουν χωρίς μεγάλες παρεκκλίσεις την παλαιότερη παράδοση.

Με βάση τις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις οι κεραμικοί κλιβανοί του αρχαιολογικού χώρου των Πάλ(λ)ων περιγράφονται ως εξής:

Ο μεγαλύτερος Κλιβανός 1 ανήκει στην κατηγορία ΙΙΑ των διώροφων κλιβάνων ορθογωνικής ή τετράγωνης κάτοψης με υποστύλωμα⁵⁰ για τη στήριξη της εσχάρας. Ο τύπος αυτός ήταν σε χρήση κατά την υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο και εγκαταλείφθηκε στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Κλιβανοί αυτού του τύπου, 25 συνολικά στον αριθμό, εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι στο συγκρότημα των κεραμικών της Πλατείας Κοτζιά.⁵¹ Στον ίδιο τύπο ανήκει ο κλιβανός εργαστηρίου κεραμικής του 4ου αι. μ.Χ. που ήταν εγκαταστημένος στην περιοχή των Πειραιϊκών Πυλών των Αθηνών και εντοπίστηκε σε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο που ορίζεται από τις οδούς Ακταίου-Επταχάλκου-Εφεστίων στο Θησείο, ιδιοκτησίας του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων.⁵² Η έντονη παρουσία εργαστηρίων κοντά στην Πειραιϊκή Πύλη (και την αρχαία οδό) κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο επιβεβαιώνεται και από την εύρεση ενός ακόμα ορθογωνικού κλιβάνου με κεντρικό υποστύλωμα που εντοπίστηκε έξω από τα τείχη της Αθήνας σε σωστική ανασκαφή επί της οδού Δημοφώντος 5. Ο κλιβανός, που κατασκευάστηκε στο τέλος του 3ου αι.μ.Χ., διαιρείται με έναν πεσσό σε δυο θολωτές σήραγγες και έχει διαστάσεις 1,40μ x1,80μ. Στην ίδια θέση προϋπήρχε κλιβανός, τετράγωνης κάτοψης και πλευράς 2,50μ ο οποίος έπειτα της παύσης χρήσης του μετατράπηκε σε αποθηκευτικό χώρο του εργαστηρίου.⁵³

Ο θάλαμος καύσης του Κλιβάνου 1 των Πάλ(λ)ων εσωτερικών διαστάσεων 2,50μ × 2,40μ, σώζεται σχεδόν ολόκληρος, είναι ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος για να αντέχει τις υψηλές θερμοκρασίες που αναπτύσσονταν και ήταν επενδεδυμένος με πηλό. Κατά τόπους όπου το επίχρισμα του πηλού έχει καταπέσει διακρίνονται λίθοι, πλίνθοι και τμήματα κεραμίδων για την ενίσχυση των τοιχωμάτων. Το ύψος του είναι περίπου 1,05μ. Το δάπεδο του θαλάμου διαμορφώνεται επί του εδάφους με κατωφερική κλίση από Δ προς Α, από πατημένο πηλόχωμα που σταθεροποιήθηκε από τις συνεχείς καύσεις. Στην περίμετρο του θαλάμου καύσης εντοπίστηκαν δύο με τρεις σειρές λακωνικού τύπου καλυπτήριες κεραμίδες, κάθετα τοποθετημένες στο έδαφος με τη στενή πλευρά τους. Ανάμεσα στις κεραμίδες εντοπίστηκε πηλός ερυθροκάστανου χρώματος πιθανόν λόγω πυράκτωσης. Οι κέραμοι αυτές μπορούν να ερμηνευτούν ως επένδυση του θαλάμου καύσης για την προστασία και μόνωση του κλιβάνου

⁴⁹ Αρχαιολογικά Τεκμήρια Βιοτεχνικών Εγκαταστάσεων κατά τη Βυζαντινή Εποχή, 5ος-15ος αιώνας. Ειδικό θέμα στο 22ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 2004.

⁵⁰ Ράπτης 2001, 167-169, Hasaki 2002, 168-169.

⁵¹ Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1988, 87-108, Ζαχαριάδου και Κυριακού 1988, 122-29, Ζαχαριάδου 2006, 315-323.

⁵² Λυγκούρη 1990β, 25-27, πίν. 11γ, Λυγκούρη 1985, 137-142, Ράπτης 2001, 50, αρ.26, πίν.11α, Hasaki 2002, 238-239, αρ.251.

⁵³ Αλεξανδρή 1970, 37-41. Στην περιοχή των Πειραιϊκών Πυλών αποκαλύφθηκε και έτερο εργαστήριο υστερορωμαϊκών χρόνων κατά τη διάνοιξη ορύγματος αποχέτευσης στη βόρεια παρειά της οδού Ηρακλειδών στην Αθήνα και στο διάστημα μεταξύ των οδών Εφεστίων και Αμφικτύονος, βλ. Λυγκούρη 1990α, 19-21.

από τις υψηλές θερμοκρασίες. Αντίστοιχη χρήση οικοδομικού υλικού έχουμε στον κεραμικό κλίβανο Πενταβρύσου Καστοριάς⁵⁴ που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους και στον κλίβανο⁵⁵ που εντοπίστηκε πλησίον των Πειραιϊκών Πυλών, όπου τα τοιχώματα των θαλάμων καύσης έχουν επενδυθεί με ορθογώνιες πλινθιές και πήλινες πλάκες, αντίστοιχα.

Στο κέντρο του θαλάμου καύσης αναπτύσσεται ένα κεντρικό, ορθογώνιας διατομής, υποστύλωμα κατασκευασμένο από πλίνθους, όστρακα και πηλό. Το υποστύλωμα χωρίζεται σε τέσσερα τοξοειδή σκέλη που απολήγουν στα πλευρικά τοιχώματα του κλιβάνου και στηρίζουν την πήλινη εσχάρα του θαλάμου όπτησης.

Η εσχάρα διαμορφώνεται από παχύ στρώμα πηλού που φέρει διαμπερείς οπές, μέσης διαμέτρου 10εκ. διατεταγμένες σε πυκνό κάρναβο, χωρίς απόλυτη ευθυγράμμιση σειρών και στοίχων, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανοίχτηκαν με τη χρήση ξύλινου πασσάλου.⁵⁶ Το πάχος της κυμαίνεται από 0,13μ έως 0,30μ και κατά τόπους ενισχύεται από θραύσματα κεραμίδων και οστράκων κατασκευαστικό στοιχείο σύνηθες στις εσχάρες.⁵⁷

Τόσο η εσχάρα όσο και ο θάλαμος καύσης σε πολλά σημεία έχουν αποκτήσει μια πρασινωπή ή ροδόχρωμη απόχρωση αποτέλεσμα των υψηλών θερμοκρασιών που έχουν αναπτυχθεί στους χώρους αυτούς. Η ύπαρξη της εσχάρας βεβαιώνει τη χρήση του κλιβάνου ως κεραμικού δεδομένου ότι, όπως αναφέρει η Χασακή, το κατασκευαστικό αυτό στοιχείο λείπει από κάθε άλλη πυροτεχνουργική κατασκευή, όπως οι μεταλλουργικοί ή υαλουργικοί κλίβανοι.⁵⁸ Ο θάλαμος όπτησης δε σώζεται.

Ανατολικά του θαλάμου καύσης ανοίγεται η είσοδος του κλιβάνου που ακολουθεί, όπως και ο θάλαμος καύσης κατωφερική κλίση από Δ προς Α. Το στόμιο τροφοδοσίας, *praefurnium*, έχει τη μορφή στενού θολωτού πλινθόκτιστου διαδρόμου. Το υπόγειο τμήμα του είναι ανοιγμένο στο φυσικό έδαφος, έχει επίχρισμα πηλοκονιάματος και όπου αυτό έχει καταπέσει εντοπίζονται λίθοι και τμήματα κεραμίδων. Το υπέργειο τμήμα είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής από σειρές πλίνθων που συνδέονται με παχύ στρώμα πηλοχώματος. Το τόξο ορίζεται από δύο κοίλες πήλινες πλάκες. Κατά τόπους η κατασκευή λόγω των υψηλών θερμοκρασιών εμφανίζει ερυθρωπέδες και λευκές αποχρώσεις. Το *praefurnium* έχει μήκος 1,00 μ, ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 0,93 μ έως 0,74 μ παρουσιάζοντας μείωση προς το επίπεδο έδρασης.

Ο Κλίβανος 2 εσωτερικής διαμέτρου 1,50-2,00μ ανήκει στην κατηγορία ΙΑ των διώροφων κλιβάνων ελλειπτικής ή κυκλικής κάτοψης με κεντρικό υποστύλωμα.⁵⁹ Ο τύπος αυτός είναι ο πιο δημοφιλής όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Εξελίχθηκε κατασκευαστικά και μορφολογικά κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο υποχωρεί αριθμητικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου των κλιβάνων αποτελεί και πάλι το συγκρότημα της Πλατείας Κοτζιά που από τους 27 κλιβάνους μόνο δύο είναι κυκλικής κάτοψης.⁶⁰

Ο θάλαμος καύσης είναι εν μέρει λαξευμένος στο φυσικό έδαφος εν μέρει κτιστός με πλίνθους που συνδέονται με πηλοκονίαμα. Δύο πλινθόκτιστα τόξα που εδράζονταν στο

⁵⁴ Λαφτισίδης 2007, 41 και 2008,150-151.

⁵⁵ Λυγκούρη 1990β, 27.

⁵⁶ Γιαννοπούλου 2010, 241, πίν.70, Λαφτισίδης 2007, 30, υποσ.39.

⁵⁷ Δεσποίνη 1982, 68, Hasaki 2002, 84, Λαφτισίδης 2007, 30.

⁵⁸ Hasaki 2002, 81.

⁵⁹ Ράπτης 2001, 167-169, Hasaki 2002, 168-169.

⁶⁰ Ζαχαριάδου 2006, 317.

ελαφρώς έκκεντρο πλινθόκτιστο υποστύλωμα⁶¹ του θαλάμου καύσης, στήριζαν τη μη σωζόμενη σήμερα εσχάρα. Ο κλίβανος σώζει δύο πλήντους αεραγωγούς.

Εικόνα 13: Ο Κλίβανος 2
(φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Ανατολικά του θαλάμου καύσης ανοίγεται η είσοδος του κλιβάνου. Το στόμιο τροφοδοσίας της φωτιάς, *praefurnium*, ακολουθεί τον τρόπο δόμησης του θαλάμου καύσης. Έχει τη μορφή στενής πλινθόκτιστης διόδου και έχει μήκος 0,77μ. Οι ορατοί πλίνθοι της κατασκευής φέρουν αποτυπώματα δακτύλων ή διακόσμηση με μοτίβα κυκλικά και ευθύγραμμα.⁶² Ο κλίβανος σώζεται μέχρι το ύψος γένεσης του θαλάμου όπτησης του, όπως προκύπτει από την εκφορική κλίση των τοιχωμάτων του και είναι επιμελημένης κατασκευής.

Από το εσωτερικό των Κλιβάνων 1 και 2 συλλέχθηκαν, όστρακα άβαφα χρηστικών αγγείων (χύτερες, λεκανίδες, πινάκια, πρόχοι), τμήματα αμφορέων, και στηρίγματα κλιβάνων. Σε ό,τι άφορα στον Κλίβανο 1 ξεχωρίζουν θραύσμα αμφορέα που σώζει μέρος της λαβής και του λαιμού του και λαβή έτερου αμφορέα⁶³, που ανήκουν στον τύπο *Pieri LRA 1A transition* και χρονολογούνται στα τέλη 5ου αι. μ.Χ./ αρχές 6ος αι. μ.Χ.

Σε ό,τι αφορά στον Κλίβανο 2 ξεχωρίζουν τμήμα ερυθροβαφούς πινακίου του τύπου «*Phocean Red Slip ware*» (β' μισό 5ου αι. μ.Χ.) που στην εσωτερική επιφάνειά του σώζει διακόσμηση ενσφράγιστης παράστασης πτηνού σε κατατομή,⁶⁴ τμήμα σώματος

⁶¹ Ράπτης 2001, 159-164, Hasaki 2002, 154-155.

⁶² Για τη διακόσμηση βλ. Lolos 2011, 558, εικ.ΙΙ.10 και 561, εικ ΙΙ.12.

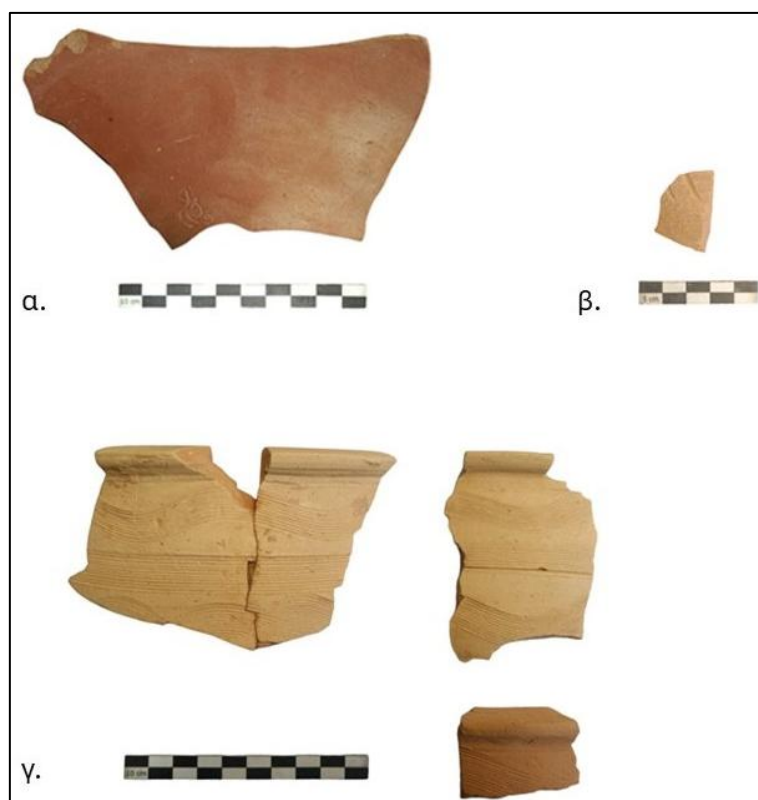
⁶³ Boyer 2017, 98-99, 224, αρ. 17, πίν.7 και 233-234, αρ. 48, πίν.12, Pieri 2005, 71 εικ. 25, Πούλου-Παπαδημητρίου 2014, 137-138 και 148 εικ. 17-20.

⁶⁴ Hayes 2008, 84 και 247, αρ. 1367-1368, πίν. 66, Wiseman 1972, 25, αρ. C70-267, εικ. 9.

ερυθροβαφούς προχοής/κυπέλλου του τύπου «*gouged ware*»⁶⁵ (5ος αι. μ.Χ./6ος αι. μ.Χ.) και τμήματα κάδων/λεκανών με κτενωτή διακόσμηση⁶⁶ (6ος αι. μ.Χ.).

Εικόνα 14: Τμήματα αμφορέων από το εσωτερικό του Κλιβάνου 1. (φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Εικόνα 15: Κεραμική από το εσωτερικό του Κλιβάνου 2: α. Ερυθροβαφές πινάκιο τύπου «PhRSW» β. θραύσμα ερυθροβαφούς πρόχου/κυπέλλου τύπου «*gouged ware*» γ. θραύσματα κάδων με κτενωτή διακόσμηση (φωτ. αρχείο ανασκαφής).

⁶⁵ Grigoropoulos 2009, 439 και 461, αρ. 82, Robinson 1959, 111, αρ. M292-3, πίν. 30. Αναλυτικότερα για την κατηγορία των αγγείων τύπου «*gouged ware*» στην περιοχή της Αττικής βλ. Κουβέλη 2010, 618-619, εικ. 42-44, Κουβέλη 2013, 64-65, εικ. 5.

⁶⁶ Korosis 2014, 310, εικ. 12-13, Yangaki 2005, 157, 447, εικ. 58b και 448, εικ. 59d.

Επίσης, από τον Κλίβανο 2 συλλέχθηκε ακέραιος αμυγδαλόσχημος λύχνος,⁶⁷ αττικού εργαστηρίου, που κοσμείται στην περιφέρεια του δίσκου του με ανάγλυφα μοτίβα καρδιόσχημων κληματόφυλλων που εναλλάσσονται με βότρυες. Φέρει λαβή συμπαγή, ωτιόσχημη με τέσσερις αυλακώσεις στη ράχη. Ένας ανάγλυφος δακτύλιος ορίζει τον δίσκο του λύχνου. Ο κυκλικός δίσκος, διαμέτρου 0,25μ, φέρει οπή πλήρωσης στο κέντρο, διαμέτρου 0,018μ, ενώ τέσσερις εμπίεστοι κυκλίσκοι διατάσσονται σε σχήμα σταυρού. Ο μυκτήρας είναι κυκλικής διατομής με διάμετρο περ. 0,08μ. Στη βάση διακρίνεται αμυγδαλόσχημο εγχάρακτο κόσμημα. Ο λύχνος χρονολογείται στο β' μισό 6ου αι. μ.Χ.

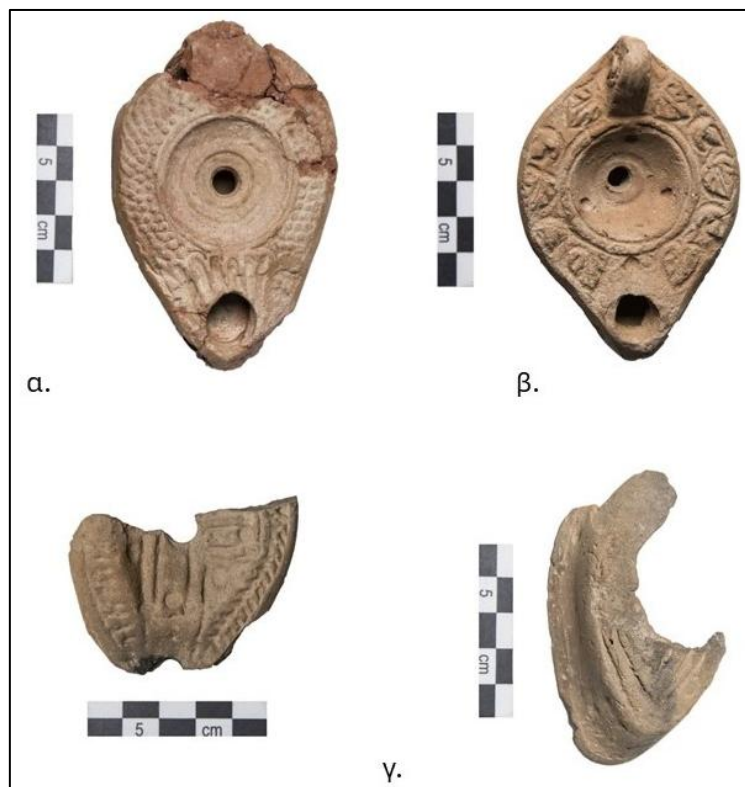
Περισυλλέχθηκε ένας ακόμη σχεδόν ακέραιος λύχνος, μικρασιατικού τύπου, που είναι κατασκευασμένος σε μήτρα.⁶⁸ Η περιφέρεια του δίσκου φέρει ανάγλυφο κοκκιδωτό διάκοσμο που διακόπτεται από 6 φυλλόσχημα μοτίβα που κοσμούν τον μυκτήρα. Από την αντιπαράβολή με παράλληλα λυχνάρια, συνάγεται ότι η λαβή θα ήταν κάθετη και ωτιόσχημη, πιθανώς με κατακόρυφες αυλακώσεις στη ράχη. Διπλός δακτύλιος ορίζει τον δίσκο του λυχναριού. Ο κυκλικός δίσκος, διαμέτρου 0,26μ, φέρει διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους. Στο κέντρο του δίσκου διακρίνεται η κυκλικής διατομής οπή πλήρωσης και εξαερισμού, διαμέτρου 0,03μ. Ο μυκτήρας του λύχνου είναι ελλειψοειδούς διατομής και έχει διάμετρο 0,08μ. Η βάση του λύχνου παρουσιάζει ελαφριά κοίλανση και είναι ακόσμητη. Ο λύχνος χρονολογείται στο β' μισό 5ου αι. μ.Χ.

Τέλος, βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενος αμυγδαλόσχημος, βορειοαφρικανικού τύπου, λύχνος,⁶⁹ που σώζει τμήμα του δίσκου, του ώμου και του μυκτήρα. Είναι κατασκευασμένος σε μήτρα και φέρει διακόσμηση χριστολογικού περιεχομένου. Συγκριμένα, κόσμημα σταυρού καταλαμβάνει το σωζόμενο τμήμα του δίσκου του. Ο σταυρός αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο. Εμπίεστοι κύκλοι κοσμούν τις απολήξεις των κεραιών του σταυρού και το κάτω αριστερά διάχωρο, ενώ μεταξύ αυτών παρεμβάλλονται δύο ένστιγμοι μικρότεροι δακτύλιοι. Ο σταυρός είναι περιγεγραμμένος με απλό πλαίσιο που ορίζεται από διπλή εγχάραξη. Ο δίσκος φέρει οπή πλήρωσης στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού, εκτιμώμενης διαμέτρου 0,03μ και μυκτήρα με οπή διαμέτρου 0,01μ. Ο ώμος του λύχνου κοσμείται με μοτίβο ιχθυάκανθας. Στο αριστερό τμήμα του ώμου και του δίσκου παρατηρούνται αστοχίες ως προς την απόδοση των διακοσμητικών μοτίβων, οι οποίες οφείλονται στη χαμηλής ποιότητας αντεκτύπωση του πρωτότυπου λυχναριού. Αμυγδαλόσχημο μοτίβο κοσμεί τη βάση του λύχνου στην οποία διακρίνονται και δυο εμπίεστοι κυκλίσκοι. Ίχνη καύσης παρατηρούνται στην εξωτερική επιφάνειά του, ενώ εντονότερα είναι τα ίχνη στο εσωτερικό του άνω τμήματός του. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων του λύχνου παρατηρείται μετάβαση κοίλης κατατομής. Εμπίεστοι κυκλίσκοι διακοσμούν την περιφέρεια στο ύψος του μυκτήρα και στο ύψος της οπής πλήρωσης. Η απλοποιημένη απόδοση του σταυρού συνηγορεί στη χρονολόγηση του λυχναριού στο δεύτερο μισό του 6ου αι. μ.Χ.

⁶⁷ Perlzweig 1961, 21 και 184, αρ. 2600 και αρ. 2603, πίν. 41.

⁶⁸ Karivieri 1996, 253, αρ. 305, πίν. 48, Perlzweig 1961, 101, αρ. 349, πίν. 10 και πίν. 49.

⁶⁹ Βασιλάκης και Θεοδωροπούλου 2017, 327, υποσ. 118, Perlzweig 1961, 183-184, αρ. 2591, πίν. 41.

Εικόνα 16: Πήλινοι λύχνοι από το εσωτερικό του Κλιβάνου 2: α. Λύχνος μικρασιατικού τύπου β. Λύχνος με διακόσμηση κληματόφυλλων γ. Λύχνος βορειοαφρικανικού τύπου (φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Η εύρεση στηριγμάτων (σφήνες) εντός των κλιβάνων⁷⁰ αποτελεί έμμεση ένδειξη ότι τουλάχιστον ο ένας, αν όχι και οι δύο, προορίζονταν για το ψήσιμο αγγείων. Τα στηρίγματα ήταν απαραίτητα για την τοποθέτηση των αγγείων στην εσχάρα, ώστε να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη κυκλοφορία του αέρα στον θάλαμο όπτησης, αλλά και για τη στήριξη των αγγείων κατά τη διάρκεια του ψησίματος.⁷¹ Τα στηρίγματα που έχουν εντοπιστεί ανήκουν στην κατηγορία των δακρυόσχημων, ενώ στη βιβλιογραφία αναφέρονται και ως αχλαδόσχημα, φυλλόσχημα ή ημιελλειψοειδή.⁷² Αποτελεί τον πιο κοινό τύπο στηρίγματος που εμφανίστηκε αρχικά στους κλασικούς χρόνους και παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο, χωρίς καμία αλλαγή στο σχήμα. Σε ό,τι αφορά στη χρήση τους πρέπει να τοποθετούνταν με την μακριά πλευρά τους σε οριζόντια θέση, καθώς με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζονταν η αποτελεσματικότερη στήριξη του αγγείου. Με βάση τα ευρήματα από το εσωτερικό τους, η λειτουργία των Κλιβάνων 1 και 2 τοποθετείται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ.⁷³

⁷⁰ Δεσποίνη 1982, 68.

⁷¹ Για τα στηρίγματα γενικά βλ. Kaloyeroπούλου 1970, 429-434, Δεσποίνη 1982, 67, Papadopoulos 1992, 208-221, πίν. 49-50, Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 45-54, Hasaki 2002, 89-95.

⁷² Λαφτισίδη 2007, 81, υποσ. 330-331 και 2008, 165, υποσ. 85-86, Papadopoulos 1992, 209-210, Kaloyeroπούλου 1970, 432-434.

⁷³ Hasaki και Raptis 2016, 209-229, όπου και κατάλογος κλιβάνων των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο.

Εικόνα 17: Κάτοψη Κλιβάνων 1 και 2
(φωτ. Γ. Ασβεστάς, ΕΦΑΠΝ)

Εικόνα 18: Όψεις Κλιβάνων 1 και 2
(φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Οι δύο κλίβανοι θεμελιώθηκαν με το στόμιο τροφοδοσίας στα ανατολικά και εντός του ταφικού περιβόλου για λόγους προστασίας από τους βόρειους ανέμους.⁷⁴ Παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι η είσοδος των κλιβάνων έπρεπε να είναι προσανατολισμένη προς τους επικρατούντες ανέμους της περιοχής, προκειμένου να διευκολύνεται η έλκυση του αέρα μέσα στον κλίβανο.⁷⁵ Η Χασακή, ωστόσο, αποσυνδέει τον προσανατολισμό των κλιβάνων από τους ανέμους και σχετίζει την κατασκευή τους με βάση την κλίση του εδάφους.⁷⁶ Δεν πρέπει να αποκλειστούν και οι χωροταξικοί παράγοντες στη θεμελίωσή τους σύμφωνα με παράδειγμα κλιβάνου από την Πέλλα,⁷⁷ που η θεμελίωσή του προσαρμόστηκε στην προϋπάρχουσα οργάνωση του χώρου.

Οι διαφορετικοί τύποι κλιβάνων των Πάλ(λ)ων πιθανόν υποδηλώνουν εξειδίκευση της παραγωγής.⁷⁸ Προς το παρόν και δεδομένου ότι η έρευνα είναι σε εξέλιξη και δεν έχει εντοπιστεί λάκκος απόρριψης των προϊόντων των κλιβάνων δεν είναι δυνατό να προσδιορίσουμε το είδος της παραγωγής. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι οι ορθογώνιοι κλίβανοι προτιμώνται για παραγωγή οικοδομικών υλικών εξαιτίας του σχήματος των προϊόντων και οι κυκλικοί για τα αγγεία, χωρίς όμως αυτό να είναι δεσμευτικό, καθώς υπάρχουν παραδείγματα όπου κυκλικοί κλίβανοι χρησιμοποιούνται για το ψήσιμό τούβλων και ορθογώνιοι για ψήσιμο αγγείων.⁷⁹ Γενικότερα δεν πρέπει να είμαστε απόλυτοι με την απόδοση συγκεκριμένης λειτουργίας στους κλιβάνους σε σχέση με το σχήμα τους. Συγκεκριμένα στους Πάλ(λ)ους ο ορθογώνιος κλίβανος θα μπορούσε να συσχετιστεί με παραγωγή οικοδομικού υλικού, ωστόσο η διατηρητέα εσχάρα δεν εμφανίζει ισχυρή κατασκευή που απαιτεί αυτού του είδους η παραγωγή.⁸⁰

Επιπρόσθετα, η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφορετικών τύπων κλιβάνων υποδεικνύει ότι την περίοδο αυτή δεν υπάρχει ένα αυστηρό χρονολογικό κριτήριο εμφάνισης και λειτουργίας τους. Είναι πιο πιθανό οι αγγειοπλάστες να εκμεταλλεύονται κάθε δυνατότητα για γρήγορη και οικονομική παραγωγή. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί το πρωτοβυζαντινό εργαστήριο κεραμικής του Μαστιχαρίου στην Κω,⁸¹ όπου συνυπάρχουν τέσσερις κεραμικοί κλίβανοι, κυκλικοί και ορθογώνιοι σε κάτοψη ή απλοί λάκκοι και παράγουν τόσο οικοδομικά υλικά όσο και αγγεία.⁸²

Εκτός του ταφικού περιβόλου, σε άμεση όμως επαφή με το βόρειο τοίχο του, αποκαλύφθηκε κατασκευή τετράγωνης κάτοψης που δεν έχει ανασκαφεί, όμως λόγω του τρόπου δόμησης, των διαστάσεων, του προσανατολισμού, της ύπαρξης αεραγωγών και του έντονου στρώματος στάχτης παραπέμπει σε έναν ακόμη κλίβανο.

⁷⁴ Με την άποψη αυτή ταυτίζεται ο Cook αναφορικά με τους ρωμαϊκούς κλιβάνους της Βρετανίας, βλ. Cook 1984, 65.

⁷⁵ Faure 1973, 217.

⁷⁶ Hasaki 2002, 80.

⁷⁷ Κοντοπούλου 2002, 91. Για τον προσανατολισμό των κλιβάνων βλ. Λαφτσιδής 2007, 38-39, υποσ. 72 και 2008, 146-147, υποσ.8.

⁷⁸ Hasaki και Raptis 2016, 210-215.

⁷⁹ Θεοχαρίδου 1988, 103 και ειδικότερα υποσ. 32 και 33.

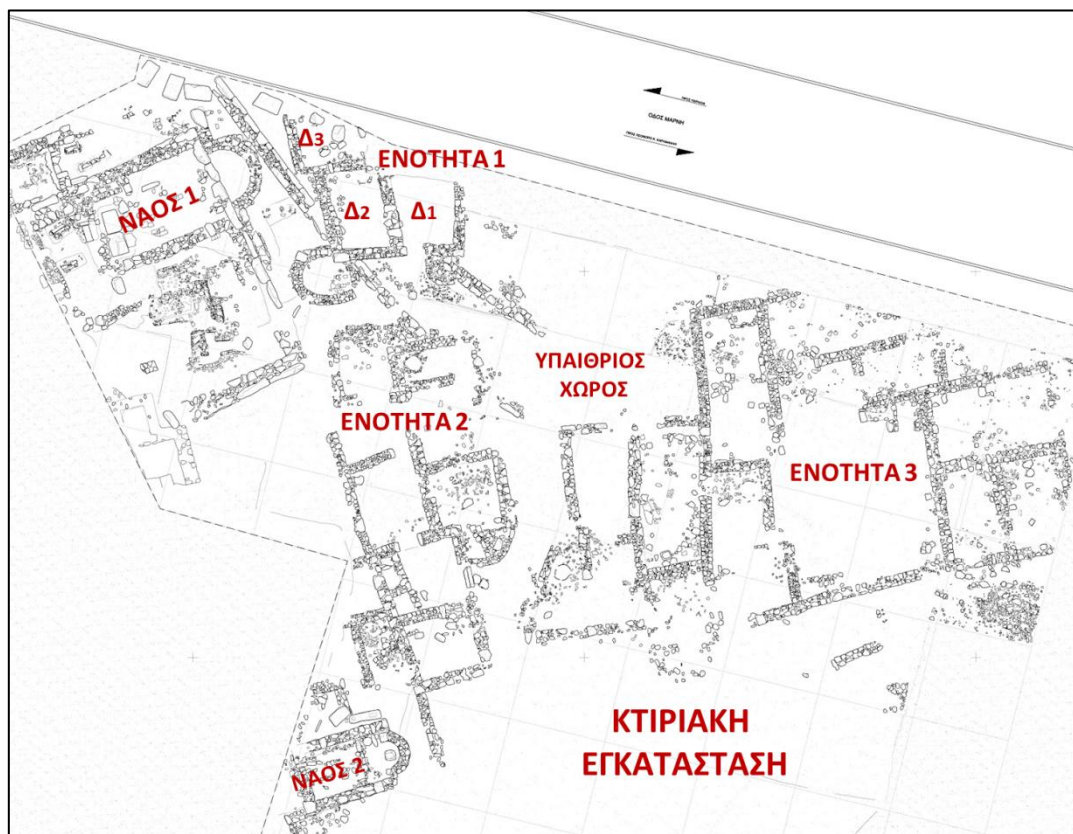
⁸⁰ Λαφτσιδής 2007, 35-36

⁸¹ Ρουλίου-Paradimitriou και Didioumi, 403-411.

⁸² Ντιντιούμη 2014, 172-174.

Η Κτιριακή Εγκατάσταση

Το μεγαλύτερο μέρος του ανασκαμμένου χώρου, ανατολικά των κλιβάνων, καταλαμβάνει εκτεταμένη κτιριακή εγκατάσταση έκτασης 1.200τμ, η οποία έχει μερικώς ανασκαφεί, ενώ μέρος της έχει αξιοποιηήσει ως θεμελίωση τμήμα των προαναφερθέντων αναλημματικών τοίχων (Τχ6 και Τχ20) των κλασικών χρόνων. Έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα 25 τουλάχιστον δωμάτια και χώροι.

Εικόνα 19: Σχεδιαστική αποτύπωση κάτοψης του ανασκαφικού χώρου.
(σχέδιο Γ. Ορεστίδη)

Στο κέντρο της εγκατάστασης διαμορφώνεται υπαίθριος χώρος πέριξ του οποίου οργανώνονται τρεις κτιριακές ενότητες με διαφορετικό αριθμό δωματίων, τα όρια και η λειτουργία των οποίων δεν είναι ακόμη σαφή.

Η Ενότητα 1 απαρτίζεται από 3 δωμάτια. Το Δωμάτιο 1 αποτελεί το κύριο δωμάτιο της ενότητας, καθώς επικοινωνούσε τόσο με τον υπαίθριο χώρο της εγκατάστασης όσο και με τα Δωμάτια 2 και 3 μέσω θυραίων ανοιγμάτων. Το Δωμάτιο 3 της ενότητας έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη της οδού Μάρνη. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου του Δωματίου 1 και ανατολικά της εισόδου του διαμορφώνεται συμπαγής θρανίοσχημη λίθινη κατασκευή ελλειψοειδούς κάτοψης. Στη ΝΔ γωνία του Δωματίου 2 εντοπίσθηκε λίθινη πεταλόσχημη κατασκευή στο εσωτερικό της οποίας αποκαλύφθηκε πίθος, ο οποίος δεν έχει προς το παρόν ανασκαφεί είναι όμως εμφανής η περιφέρεια των τοιχωμάτων του.

Η Ενότητα 2 απαρτίζεται από τουλάχιστον 10 δωμάτια, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους και με τον υπαίθριο χώρο της εγκατάστασης μέσω θυραίων ανοιγμάτων. Σε 2 από τα δωμάτια της ενότητας έχουν εντοπισθεί κατά χώραν πίθοι, οι οποίοι δεν έχουν ανασκαφεί. Επιμήκης διμερής λίθινη κατασκευή, πιθανώς αποθηκευτικής χρήσης, έχει εντοπισθεί σε επαφή με την ανατολική παρειά του Τχ54, κατεύθυνσης Β-Ν, εκατέρωθεν του οποίου αναπτύσσονται τα δωμάτια της ενότητας. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του ίδιου τοίχου διακρίνεται η πορεία πήλινου αγωγού με κατωφερή κλίση από Β προς Ν. Περίπου στο κέντρο της ενότητας ξεχωρίζει δωμάτιο, με είσοδο στον βορρά. Ο νότιος τοίχος του δωματίου παρουσιάζει τοξοειδή κάτοψη στην οποία εντοπίζονται πλίνθινο δάπεδο και πήλινος αγωγός κάτωθεν αυτού.

Η Ενότητα 3 αποτελείται από τουλάχιστον 12 δωμάτια, ενώ φαίνεται να αναπτύσσονται και άλλα δωμάτια προς Β και Α, εκτός των ορίων του αρχαιολογικού χώρου. Τα δωμάτια της ενότητας αναπτύσσονται Β, Α και Δ αύλειου χώρου, σχεδόν τετράγωνης κάτοψης και συγχρόνως επικοινωνούν με τον υπαίθριο χώρο της εγκατάστασης. Στην Ενότητα 3 έχουν αποκαλυφθεί 3 πίθοι κατά χώραν, ενώ κατά την φετινή ανασκαφική περίοδο εντοπίσθηκε στο ΒΑ άκρο του αρχαιολογικού χώρου πηγάδι ή δεξαμενή νερού, η ανασκαφή του οποίου εκκρεμεί. Επίσης, ανασκάφηκαν 2 ακόμη δωμάτια όμοιας κάτοψης, προσανατολισμού και διαμόρφωσης με το δωμάτιο που περιγράφηκε στην Ενότητα 2, τα οποία φέρουν τοξοειδή απόληξη στα νότια.

Οι τοίχοι των δωματίων στο σύνολό τους είναι κατασκευασμένοι με αργούς, μεσαίου μεγέθους, λίθους που συνδέονται με χύμα, συμπαγούς τοιχοποιίας, ενώ διαπιστώνεται προσπάθεια διαμόρφωσης μετώπου στις όψεις τους. Τα θυραία ανοίγματα, όπου έχουν εντοπισθεί, ορίζονται με ορθογωνισμένους λίθους μεγάλων διαστάσεων, ενώ κάποια από αυτά φέρουν κατώφλια μονολιθικά, με εντομίες για τον στροφέα των θυρών. Οι τοίχοι θεμελιώνονται σε επιχώσεις κλασικής περιόδου, κατά τόπους εδράζονται στους ισχυρούς κλασικούς τοίχους ή χρησιμοποιούν υλικό από αυτούς σε δεύτερη χρήση. Συνολικά έχουν εντοπισθεί έξι πίθοι κατά χώραν.

Κατά την ανασκαφή των δωματίων συνελέγη άφθονη άβαφη, χρηστική κεραμική από τροφοπαρασκευαστικά και αποθηκευτικά αγγεία, όστρακα με κτενωτή διακόσμηση, όστρακα με αβαθείς αυλακώσεις, θραύσματα κυπελών, σκωρίες, σιδερένια και χάλκινα ελάσματα, καθώς και τέχνηρα σχετιζόμενα με την κεραμική δραστηριότητα, όπως τα δακρυόσημα στηρίγματα που χρησιμοποιούσαν κατά την όπτηση των παραγόμενων κεραμικών αντικειμένων. Ειδική μνεία αξίζει να γίνει στα οστέινα αντικείμενα που ανευρέθησαν στο εσωτερικό δωματίου που ανασκάφηκε τη φετινή ανασκαφική περίοδο. Πρόκειται για τέσσερις οστέινες περόνες ή γραφίδες, κατασκευασμένες σε μεταπόδια βοειδών.⁸³ Οι τρεις διατηρούνται σχεδόν ακέραιες, ενώ η τέταρτη απαρτίζεται από δύο συγκολλώμενα τμήματα. Τα οστέινα αντικείμενα φέρουν επιμελημένη κατεργασία. Κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους είναι το επίμηκες στέλεχος, κυμαινόμενου μήκους 0,036μ-0,045μ με αιχμηρή απόληξη. Διαφοροποιούνται ως προς τη διαμόρφωση της κεφαλής, αφού σε κάθε αντικείμενο αποδίδεται με μοναδικό τρόπο. Οι εγκοπές στο σημείο γένεσης της κεφαλής κάποιων περονών, πιθανόν προορίζονταν για την ένθεσή τους σε κάποιο άλλο αντικείμενο.

⁸³ Για τον ορισμό και τις χρήσεις των οστέινων περονών βλ. Γαβριλάκη- Νικολουδάκη Ε. και Ν. Καραμαλάκη 1989/1990, 128- 129.

Εικόνα 20: Οι οστέινες περόνες
(φωτ. αρχείο ανασκαφής)

Η χρήση της οστέινης εργαλειοτεχνίας ποικίλλει. Τέτοιου είδους αντικείμενα έχουν επισημανθεί σε διαφορετικά αρχαιολογικά περιβάλλοντα και έχουν κάθε φορά διαφορετική λειτουργία (καλλωπιστική χρήση, ιατρικά εργαλεία, παιχνίδια, εργαλεία κεραμέα).⁸⁴ Ο εντοπισμός οστέινων περονών σε δωμάτια εντός κεραμικών εργαστηριακών, συνήθως μαζί με ζύστρες, μήτρες και άλλα εργαλεία κεραμικών συνηγορούν στην άποψη ότι και οι περόνες αποτελούν μέρος του εξοπλισμού των αγγειοπλαστών και των αγγειογράφων.⁸⁵ Οι περόνες πιθανόν προορίζονταν για τη διόρθωση ατεχνιών, άλλοτε για τη διακόσμηση των αγγείων με εγχαράξεις ή αυλακώσεις και τη χάραξη επιγραφών, για την εκτέλεση προκατασκευαστικών εργασιών στην επιφάνεια του αγγείου ή και για τη σχεδίαση λεπτομερειών σε μήτρες και πήλινα ειδώλια.⁸⁶ Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι για τη διακόσμηση των αγγείων Τύπου Gouged χρησιμοποιήθηκαν περόνες.⁸⁷ Ωστόσο, είναι πιθανόν είναι τα εργαλεία αυτά να είχαν κάθε φορά διαφορετική χρήση ανάλογα τις ανάγκες της παραγωγής του εργαστηρίου. Από την τυπολογική μελέτη των οστέινων περονών της ανασκαφής δεν είναι δυνατό να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση και τη χρονολόγησή τους. Επιπλέον, αυτού του είδους τα ευρήματα σε εργαστηριακούς χώρους ήταν συνήθως σε δεύτερη χρήση, γεγονός που καθιστά την ερμηνεία τους ακόμα δυσκολότερη. Η παρουσία αγγείων τύπου «gouged ware» στο εσωτερικό των κλιβάνων σε συνδυασμό με την εύρεση οστέινων περονών, που χρησιμοποιούνται για την διακόσμηση αγγείων του συγκεκριμένου τύπου, ίσως αποτελούν στοιχείο του είδους της παραγωγής του κεραμικού εργαστηρίου των Πάλ(λ)ων. Συνεπώς για

⁸⁴ Cociş και Alicu 1993, 114-149.

⁸⁵ Murphy και Poblome 2012, 204-209.

⁸⁶ Démosticha, και Kourkoumélis 1997, 562 και 564-565 εικ. 28-29, πίν. 2.

⁸⁷ Κουβέλη 2013, 64, υποσ. 70.

την ασφαλή ταύτιση των οστέινων αντικειμένων είναι απαραίτητη η συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών.

Η εύρεση επισκευαστικών μολύβδινων συνδέσμων σε θραύσματα αγγείων και μικρών μαζών σκωρίας, πιθανόν υποδηλώνει ότι στο συγκεκριμένο εργαστήριο όχι μόνο παρασκευάζονταν, αλλά και επιδιορθώνονταν κεραμικά σκευή με συνδέσμους που επίσης κατασκευάζονταν στον ίδιο χώρο.⁸⁸ Σε όλα σχεδόν τα δωμάτια της εγκατάστασης και τους ελεύθερους χώρους εντοπίζεται στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων και λίθων. Σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα το κτιριακό συγκρότημα λειτουργεί τουλάχιστον έως και τον 6ο αι. μ.Χ.

Χρονολογικά η χρήση των κλιβάνων και της κτιριακής εγκατάστασης ταυτίζονται. Ο εντοπισμός των κλιβάνων σε συνδυασμό με τα ευρήματα από την κτιριακή εγκατάσταση τόσο κινητά, όπως σκωρίες, στηρίγματα κλιβάνων, οστέινα εργαλεία, όσο και σταθερά, όπως οι πίθοι, οι ανοικτοί χώροι και οι αγωγοί που διατρέχουν την εγκατάσταση συνηγορούν στην ταύτιση των ανασκαμμένων καταλοίπων με ένα εκτεταμένο εργαστήριο κεραμικής.⁸⁹ Δεν έχουν εντοπιστεί κεραμικός τροχός, μήτρες, ξύστρες και αποθέτες των απορριμμάτων του εργαστηρίου.

Στη φάση αυτή της έρευνας δεν μπορούν να ταυτιστούν οι χώροι του εργαστηρίου με συγκεκριμένα στάδια της κεραμικής παραγωγής, όπως συγκέντρωση και πλύσιμο πηλού, πλάσιμο αγγείων ή άλλων παραγώγιμων προϊόντων, στέγνωμα, διακόσμηση. Γενικότερα η ταύτιση των χώρων των εργαστηρίων κεραμικής είναι δύσκολη λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών, εικονογραφικών μαρτυριών, αλλά και ανασκαφικών δεδομένων.⁹⁰ Μαρτυρία σχετική με τους χώρους των εργαστηρίων κεραμικής σώζεται σε επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., που παρέχει πληροφορίες για τους επιμέρους χώρους ενός εργαστηρίου, χωρίς όμως να δίνονται αναλυτικά στοιχεία για την έκταση και την μεταξύ τους χωρική συσχέτιση.⁹¹ Η επιγραφή αναφέρεται σε μισθωτήριο εργαστηρίου στην κώμη Σενέπτα της Αιγύπτου (P.Oxy. 50.3595).

...έν κώμη Σενέπτα

κε[ραμέως ο]ίνικοῦ κεράμου. ἐκουσίως ἐπιδέχομαι μισθώσασθαι

ἑπὶ χρόνον ἔτη δύο ἀπὸ τοῦ ὄντος μηνὸς Ἰούλιου τοῦ ἐνεστῶτος

ζ (ἔτους) τὸ ὑ()πάρχον ὑ-*

μεῖν() ἐν ἐποικίῳ μεγάλῳ κτήματος περὶ Σενέ-*

πτα κεραμεῖον οἰνικοῦ κεράμου σὺν ταῖς τούτου καμάραις

καὶ καμείνω() καὶ λίθῳ κεραμευτικῷ καὶ τοῖς ἄλλοις χρη-*

στηρίοις,

Η θέση πληροί τις βασικές προϋποθέσεις για την εγκατάσταση και λειτουργία ενός κεραμικού εργαστηρίου,⁹² όπως η γεινίαση με οδικά ή θαλάσσια δίκτυα επικοινωνίας, οι πηγές εύρεσης πρώτων υλών και ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας.⁹³

⁸⁸ Τσατσάκη 2014, 294.

⁸⁹ Hasaki 2011, 14, Hasaki 2002, 262, πίν. VI.2.

⁹⁰ Hasaki 2011, 13.

⁹¹ Hasaki 2011, 14, υποσ. 12.

⁹² Hasaki 2002, 259-264.

⁹³ Poulou-Papadimitriou και Didoumi 2015, 416.

Αναλυτικότερα, η θέση Άγιος Νικόλαος Πάλ(λ)ων βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το σταυροδρόμι δύο βασικών αρχαίων οδικών αρτηριών της Αστικής Οδού,⁹⁴ «της επί Σουνίου φέρουσας»⁹⁵ και της «παραλιακής» οδού. Η Αστική Οδός εκκινούσε από τις Διόμειες Πύλες και ακολουθώντας τις υπώρειες του Υμηττού, συνέχιζε έως το Σούνιο. Η «παραλιακή» οδός, όπως συμβατικά χαρακτηρίζεται λόγω θέσης, έβαινε σχεδόν παράλληλα με το δυτικό θαλάσσιο μέτωπο. Στο σημείο διασταύρωσης των δύο οδών, που χωροθετείται περίπου στο ίδιο σημείο με τη σημερινή διασταύρωση της Λεωφόρου Βουλιαγμένης με τη Λεωφόρο Ποσειδώνος, δημιουργούνταν ανοιχτός χώρος δημόσιας χρήσης που περιγράφεται ως πλατεία.⁹⁶ Και δύο οδοί ήταν σε χρήση ήδη από τους κλασικούς χρόνους και αποτελούσαν τις βασικές οδικές αρτηρίες του αρχαίου δήμου των Αιξωνίδων Αλών. Επίσης, η θέση βρίσκεται πλησίον του θαλάσσιου μετώπου της περιοχής, γεγονός που θα εξασφάλιζε την τροφοδοσία, διακίνηση και εμπορία των προϊόντων παραγωγής με περιοχές εκτός Αττικής μέσω πλοιαρίων.⁹⁷

Εικόνα 21: Η χάραξη της Αστικής οδού με κόκκινο χρώμα (Κακαβογιάννη 2009, 183, εικ. 13.1 - ίδια διαμόρφωση)

Η ύπαρξη πηγών και ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας στην περιοχή υποδηλώνεται από το σύγχρονο τοπωνύμιο *Πηγαδάκια*, αλλά και τη βλάστηση καλαμιών στο χώρο της ανασκαφής. Το όρος Υμηττός θα εξασφάλιζε την απαραίτητη καύσιμη ύλη για την πυροδότηση των κλιβάνων, ενώ η εξόρυξη πηλού θα μπορούσε να λαμβάνει χώρα πάλι στην περιοχή

⁹⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2009, ό.π.υποσ. 13.

⁹⁵ Σταϊνχάουερ 2024, 122, κυρίως υποσ. 89.

⁹⁶ Γιαμαλίδη 2023, 105-106.

⁹⁷ Στην παραλία του Μεγάλου Καβουρίου ο εντοπισμός τμήματος οδικής αρτηρίας με κατεύθυνση το παραλιακό μέτωπο οδήγησε στο συμπέρασμα ότι στη θέση αυτή υπήρχε λιμενική εγκατάσταση που λειτούργησε τον 4ο αι. π.Χ. βλ. Γιαμαλίδη 2023, 103-113.

Πηγαδάκια, όπου κατά την επίβλεψη εκσκαφικών εργασιών έχουν εντοπισθεί ερυθροκάστανες, καθάρεις, αργιλώδεις επιχώσεις.

Η αποκάλυψη του εργαστηριακού χώρου παραπέμπει σε μία οργανωμένη συνοικία κεραμικών ή στη λειτουργία ενός τουλάχιστον εξατομικευμένου μεγάλου εργαστηρίου κεραμέα.⁹⁸ Ο εντοπισμός του είναι ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς για πρώτη φορά επισημαίνεται στην περιοχή εκτεταμένος εργαστηριακός χώρος αυτής της περιόδου. Γενικότερα από τον 4ο αι. μ.Χ. παρατηρείται αναγέννηση της αττικής χώρας με την ίδρυση νέων υστερορωμαϊκών αγροικιών κυρίως στα Μεσόγεια, τη ΒΔ Αττική και το παραλιακό μέτωπο. Παράλληλα, διαπιστώνεται η ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων σε ό,τι αφορά στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή.⁹⁹ Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται η ίδρυση και λειτουργία του εργαστηριακού χώρου των Πάλ(λ)ων. Σύμφωνα με τα έως τώρα ανασκαφικά και επιγραφικά δεδομένα δεν υπάρχουν στοιχεία για το οικιστικό κέντρο της περιοχής την περίοδο λειτουργίας του εργαστηρίου. Στη συνέχεια από τον 6ο αι. μ.Χ. το οικιστικό σχήμα του αττικού τοπίου αλλάζει και έχουμε την ίδρυση μικρών χωριών που αναπτύσσονται γύρω από μία εκκλησία στη θέση των αρχαίων δήμων, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Αγίου Νικόλαου Πάλ(λ)ων.¹⁰⁰

Ο Αρχαιολογικός Χώρος

Ο χώρος στους Πάλ(λ)ους παρουσιάζει ένα μοναδικό πλεονέκτημα, αφού πρόκειται για απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο, εντός του πυκνού οικιστικού ιστού της σύγχρονης πόλης, στον οποίο σώζονται κατάλοιπα κλασικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Οι αρχαιότητες αυτές πιστοποιούν την αδιάλειπτη συνέχεια της κατοίκησης και χρήσης της περιοχής και παράλληλα φωτίζουν άγνωστες έως τώρα πτυχές της ιστορίας της. Ειδικότερα η ίδρυση και λειτουργία ενός εκτεταμένου κεραμικού εργαστηρίου αυτής της περιόδου στην περιοχή αποτελεί μοναδικό αρχαιολογικό δεδομένο, καθώς έως τώρα η κατοίκηση στην περιοχή της Βούλας-Βουλιαγμένης τη ρωμαϊκή περίοδο είχε επιβεβαιωθεί από λιγοστές ταφές που είχαν ανασκαφεί πλησίον του θαλάσσιου μετώπου της Βουλιαγμένης.¹⁰¹ Παράλληλα, η αποκάλυψη των δύο ναών τοποθετεί στον χάρτη της Αττικής των βυζαντινών χρόνων μια άγνωστη θέση. Τέλος, δημιουργεί προσδοκίες για αποκάλυψη περαιτέρω στοιχείων, τόσο για την εργαστηριακή δραστηριότητα, όσο και για την οικιστική ανάπτυξη της περιοχής κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Με τη δυνατότητα που έχουμε από χρηματοδοτήσεις και χορηγίες¹⁰² έχει κατασκευαστεί στέγαστρο προστασίας των Κλιβάνων 1 και 2, έχουν συντηρηθεί οι τοίχοι της κτιριακής εγκατάστασης, σημαντικός αριθμός κινητών ευρημάτων, ενώ παράλληλα εκπονούνται Μελέτες Συντήρησης και Αποκατάστασης των κλιβάνων και του Ναού 2.

⁹⁸ Hasaki και Raptis 2016, 214-215.

⁹⁹ Σταϊνχάουερ 2024, 425-426.

¹⁰⁰ Γκίνη-Τσοφοπούλου 2001, 151-153, Σταϊνχάουερ 2024, 429.

¹⁰¹ Πετράκος 1984, 40.

¹⁰² Μόνιμος συνεργάτης και χρηματοδότης της ανασκαφής είναι το ΔΙΚΕΜΕΣ. Η ανασκαφή επίσης πραγματοποιείται χάρη στις χορηγίες του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη και του Ιδρύματος Ψύχα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των Αθανάσιου και Μαρίνας Μαρτίνου (ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ) στην ανασκαφική έρευνα και στη σύνταξη μελετών για την προστασία των αρχαιοτήτων.

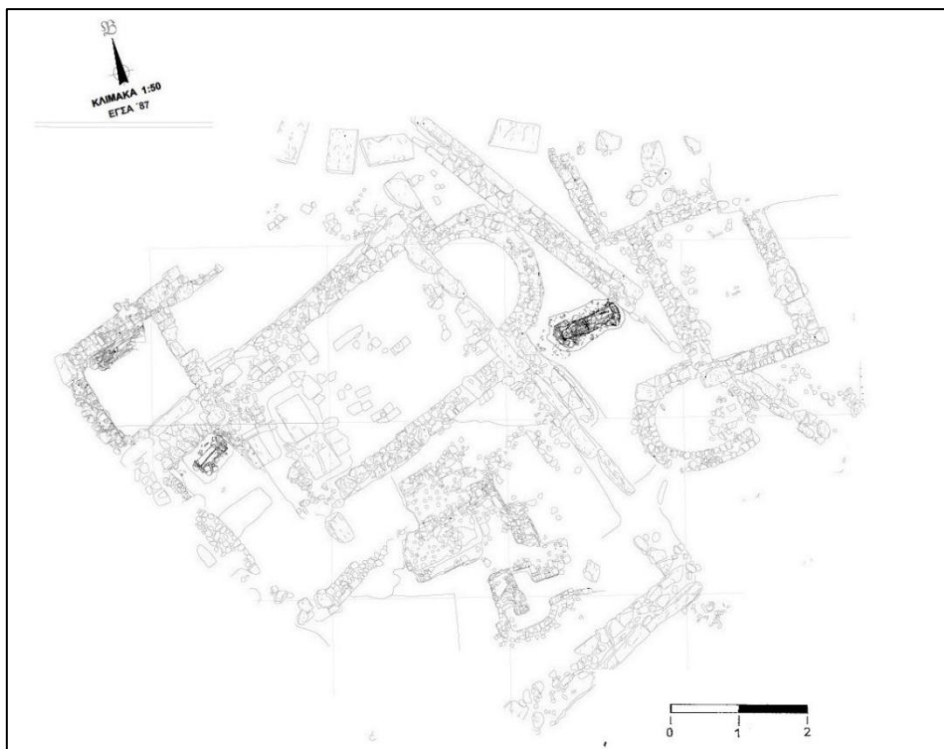

Εικόνα 23: Συμμετοχή φοιτητών από το ΕΚΠΑ και ΔΙΚΕΜΕΣ

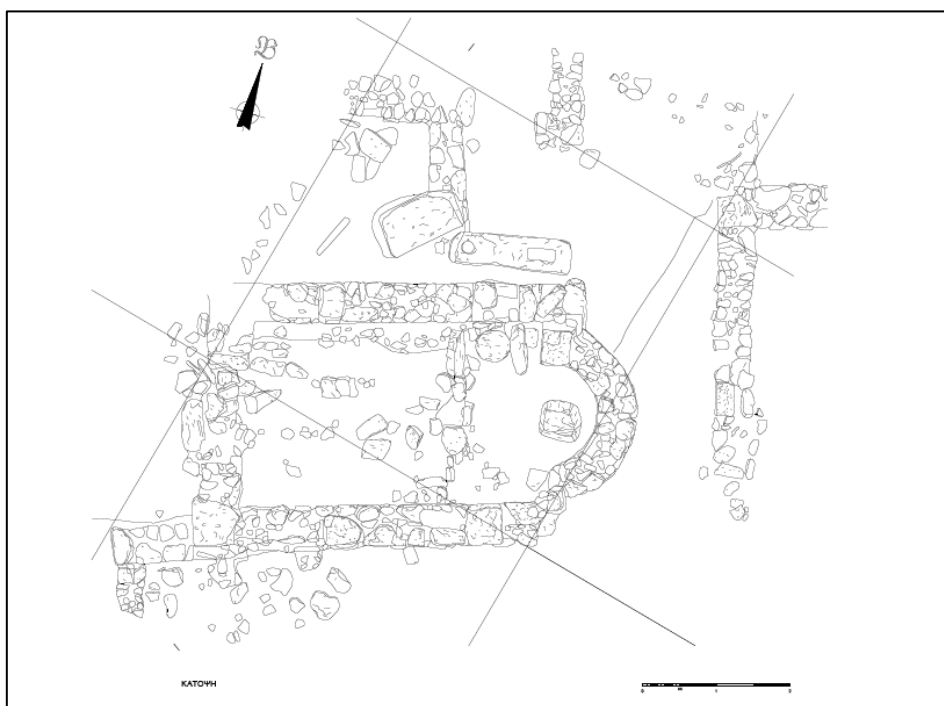
Η εικόνα του χώρου, εξαιτίας της συστηματικής ανασκαφής έχει αλλάξει ριζικά. Από έναν «οργανωμένο» σκουπιδότοπο, έχει μετατραπεί σε έναν σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, περιφραγμένο και καθαρό, που προβάλλει το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τονώνει το ενδιαφέρον των κατοίκων για την ιστορία του τόπου τους.

Η ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων έχει και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αφού διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη συμμετοχή φοιτητών από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και το ΔΙΚΕΜΕΣ . Τον χαρακτήρα αυτό επιτείνει και η επίσκεψη σχολείων όλων των βαθμίδων του Δήμου Βάρης-Βούλας-Βουλιαγμένης που ενημερώνονται για τις αρχαιότητες της περιοχής και τις μεθόδους της ανασκαφής. Ο αρχαιολογικός χώρος εντάχθηκε για πρώτη φορά το 2017 στη δράση του ΥΠΠΟΑ «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές» και ήταν ανοικτός στο κοινό και στα σχολεία της περιοχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΧΕΔΙΩΝ

Σχέδιο 1: Κάτοψη Ναού 1 και Ταφικού Περιβόλου.
(σχέδιο Γ. Ορεσιτίδη)

Σχέδιο 2: Κάτοψη Ναού 2
(σχέδιο Γ. Ορεσιτίδη)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bengtson, H. 1991. *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα. [Ελληνική μετάφραση του: Bengtson, H. 1950. *Griechische Geschichte: Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München].
- Boyer, J.M. 2017. Pottery from two late Roman wells in the Athenian Agora. Διδακτορική διατριβή. Columbia: University of Missouri.
- Byzance, 1992. *L'art byzantin dans les collections publiques françaises*. Κατάλογος έκθεσης, Musée du Louvre, 3 Novembre 1992-1er Février 1993. Paris.
- Camp, J.Mck. 2005. *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας*, Αθήνα. [Ελληνική μετάφραση του: Camp, J.Mck. 1986. *The Athenian Agora*. New York].
- Cociș, S. και D. Alicu, 1993. Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis. *Acta Musei XVII*, σ. 114-149.
- Cook, R.M. 1984. The Calke Wood kiln. Στο H.A.G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery*. Amsterdam, 12-15 April. Proceedings of the International Vase Symposium. Amsterdam, σ. 63-66.
- Cuomo di Caprio, N. 1984. *Pottery kilns on Pinakes from Corinth*. Amsterdam.
- Cuomo di Caprio, N. 1985. *La Ceramicha in Archeologia: Antiche Tecniche di Lavorazione e moderni metodi d'indagine*. Roma.
- Cuomo di Caprio, N. 2007. *La Ceramicha in Archeologia, 2: La Ceramicha in Archeologia*. Roma.
- Curtius, E. και J.A. Kaupert, 1895-1903. *Karten von Attika*. Berlin
- Démesticha, S. και D. Kourkoumélis. 1997. Les outils de potier de l'atelier de Figaretto à Corfou. *BCH 121*, σ. 553-571.
- Dodwel, E. 1819. *A classical and topographical tour through Greece*, Τόμ. 1, London.
- Eliot, C.W.J. 1962. *Coastal Demes of Attica*. Phoenix Suppl. 5. Toronto.
- Faure, P. 1973. *La vie quotidienne en Crete au temps de Minos (1500 avant J.C.)*. Paris.
- Frantz, A., Thompson, H.A. και J. Travlos, 1988. *Late Antiquity: A.D. 267-700*. The Athenian Agora XXIV. Princeton.
- Giannopoulou, M. 2010. *Pithoi. Technology and history of storage vessels through the ages*. BAR-IS 2140, Oxford.
- Grigoropoulos, D. 2009. Kaiserzeitliche und spätantike Keramik aus Attika in der Sammlung des Deutschen Archäologischen Instituts Athen. *AM 124*, σ. 403-494.
- Hasaki, E. 2002. *Ceramic Kilns Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*. Διδακτορική διατριβή. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Hasaki, E. και K.T. Raptis, 2016. Roman and Byzantine ceramic kilns in Greece (1st- 15th c. CE). Στο: M. Bonifay, G. Cacciaguerra, N. Caloi και N. Cucuzza (επιμ.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche*. Genova, 1-2 Dicembre 2014. Quaderni di Archeologia, Genova, σ. 209-229.
- Hayes, J.W. 2008. *Roman Pottery: fine-ware imports*. The Athenian Agora XXXII. Princeton.
- Hoepfner, W. 2005. *Ιστορία της κατοικίας. 5000π.Χ.-500μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη, [Ελληνική μετάφραση του: Hoepfner, W. 1999. *Geschichte des Wohnens, 5.000 v. Chr. - 500 n. Chr.*, Wahlstedt].
- Kaloyeropoulou, A. 1970. From the Techniques of Pottery. *AAA III* (1970), σ. 429-434

- Karivieri, A. 1996. The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity. Papers and Monographs, τόμ. 5. Helsinki.
- Korosis, V.D. 2014. Transport and storage vessels and coarse wares from Megara, Attica (Greece). The testimony of the pottery concerning the city during the early Byzantine period. Στο: N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou και V. Kilikoglou (επιμ.), *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*. Oxford, σ. 305-12.
- Leake, W.M. 1841. *The Topography of Athens and the Demi. The Demi of Attica 2*, London.
- Lolos, Y. 2011. *Land of Sikyon: Archaeology and History of a Greek City-State*. Hesperia Suppl. 39. Princeton.
- Lygouri E., Anagnostopoulou A., Giamalidi M., Ntaifa K. και I. Lourentzatos 2023. Organization of Space in the Countryside of Attica: a New Pottery Workshop in the Ancient Deme of Aixonides Alai. Στο: M. Bentz και M. Heinzemann (επιμ.), *Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn, 22 – 26 May 2018, Archaeology and Economy in the Ancient World, Volume 56: Sessions 11–12 – Single Contributions | Poster Sessions*. Heidelberg University/Heidelberg University Library, σ. 401-409.
- Milchhoefer, A. 1889. *Text to Karten von Attika, iii-vi, 1889 text to Karten von Attika, iii-vi, 1889*.
- Nevett, L. 2005. Between Urban and Rural: House-Form and Social Relations in Attic Villages and Deme Center. Στο: B. Ault και L.C. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional and Social Diversity*. Philadelphia, σ. 83-98.
- Papadopoulos, J.K. 1992. Lasana, Tuyeres and Kiln Firing Supports, *Hesperia* 61, σ. 203-221.
- Perlzweig, J. 1961. Lamps of the Roman Period. The Athenian Agora VII. Princeton.
- Piéri, D. 2005. *Le commerce du vin oriental à l'époque Byzantine (Ve – VIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule*. BAHBeyrouth 174.
- Poulou-Papadimitriou, N. και S. Didioumi, 2015. Two Pottery Workshops of the Early Byzantine Period in the Island of Cos (Greece). Στο: É. Louis και F. Thuillier (επιμ.), *Tourner autour du pot. Les ateliers de potiers médiévaux de ve au xiiie siècle dans l'espace européen*. Caen, σ. 401-418.
- Robinson, H.S. 1959. *Pottery of the Roman Period: Chronology*. The Athenian Agora V. Princeton.
- Ross, L. 1846. *Die Deme von Attika und ihre Vertheilung unter die Phylen*. Halle.
- Scheibler, I. 2000. *Ελληνική κεραμική*, Αθήνα. [Ελληνική μετάφραση του: Scheibler, I. 1983. *Griechische Töpferkunst*, München].
- Thompson, H.A. και R.E. Wycherle, 1972. *The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. The Athenian Agora XIV. Princeton.
- Tzavella, E. 2014. Christianization of Attica. The topography of Early Christian Churches. *Pharos* 20.2, σ. 121-158.
- Whitehead, D. 1986. *The Demes of Attica. 508/7 BC*, Princeton.
- Wiseman, J. 1972. The Gymnasium Area at Corinth, 1969-1970. *Hesperia* 41, σ. 1-42.
- Yangaki, A. 2005. *La céramique des IVe- VIIe siècles ap. J. C. d' Eleutherna: sa place en Crète et dans le bassin égéen*, Αθήνα.

- Αλεξανδρή, Ο. 1970. Αρχαιότητες Αθηνών-Αττικής. Ανασκαφικά έρευνα. *ΑΔ* 24 (1969), *Χρονικά*, σ. 37-41.
- Ανδρέου, Ι. 1994. Ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών. Στο: W.D.E.Coulson και Ο. Palagia (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*. Oxford, σ. 191-209.
- Βασιλάκης, Ν. και Μ. Θεοδωροπούλου, 2017. Λύχνοι πρωτοβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα. Εισαγωγές και στοιχεία τοπικής παραγωγής. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 38, σ. 311-332.
- Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ε. και Ν. Καραμαλάκη, 1989/90. Οστέινα αντικείμενα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από την Αργυρούπολη Ρεθύμνου. *Κρητική Εστία* 3, σ. 119-154
- Γιαγκάκη, Α. 2004. Οι Τάφοι. Στο Π. Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα*, τόμ. 1. Κρήτη, σ. 115-186.
- Γιαμαλίδη, Μ. και Κ. Νταϊφά, 2013. Νέα στοιχεία στην τοπογραφία του αρχαίου δήμου των Αλών Αιξωνίδων από την περιοχή της Βούλας. Στο: Α. Στεφανής (επιμ.), *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού, 6-9 Οκτωβρίου 2011, σ. 113-126.
- Γιαμαλίδη, Μ. 2016. Έργα ΕΥΔΑΠ: Οδός Μάρνη. *ΑΔ* 65 (2010), *Χρονικά*, σ. 326.
- Γιαμαλίδη, Μ. και Κ. Νταϊφά, 2019. Ταφικός περίβολος του 5ου αι. π.Χ. στον αρχαίο δήμο των Αλών Αιξωνίδων. Στο: Έ. Κουντούρη και Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Τα νεκροταφεία. Χωροταξική οργάνωση-ταφικά έθιμα-τελετουργίες*. Αθήνα, σ. 249-273.
- Γιαμαλίδη, Μ. 2023. Το οδικό δίκτυο του αρχαίου δήμου των Αιξωνίδων Αλών. Στο: *Πρακτικά ΙΖ΄ Επιστημονικής συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού, 3-7 Οκτωβρίου 2018, σ. 103-120.
- Δεσποίνη, Α. 1982. Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου. *ΑΕ* 1982, σ. 61-84.
- Ζαχαριάδου, Ό. και Δ. Κυριακού, 1988. Γ΄ ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες. *ΑΔ* 43 (1988), *Χρονικά*, Β1, σ. 122-129.
- Ζαχαριάδου, Ζ. 2006. Κεραμικά εργαστήρια έξω από τις Αχαρνικές Πύλες. Στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον: αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*. Αθήνα, σ. 315-323.
- Θεοχαρίδου, Κ. 1988. Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 13, σ. 97-112.
- Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2009. Αστική και λοιπές οδοί δυτικά του Υμηττού. Στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Αθήνα, 198-204.
- Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2016. *Η αρχαία αστική οδός και το Μετρό κάτω από τη λεωφόρο Βουλιαγμένης*. Αθήνα.
- Κακαβογιάννη, Ο. 2009. Αρχαίες οδοί στα νότια και δυτικά Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική. Στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*. Αθήνα, 182-184.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Θ. 1988. Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια. *HOROS* 6, σ. 87-108.
- Κοντοπούλου, Π. 2002. Εργαστήριο κοροπ्लाστικής στην Αγορά της Πέλλας. Μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Κοτζιάς, Ν. 1952. Ανασκαφά της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου. *ΠΑΕ* 1952, σ. 92-128.
- Κουβέλη, Α. 2010. Υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική κεραμική από το Φρέαρ 114 της «Οικίας Α΄» του οικοπέδου Μακρυγιάννη στην Αθήνα. Στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή

- και Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*. Θεσσαλονίκη, σ. 611-637.
- Κουβέλη, Α. 2013. Υστερορωμαϊκή κεραμική από οικιακό πηγάδι της ανασκαφής για το Νέο Μουσείο Ακρόπολης. Στο: Σ. Οικονόμου και Μ. Δόγκα-Τόλη (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, Αττική, Τόμος Β: Α' & Γ' ΕΠΚΑ*. Αθήνα, σ. 57-78.
- Κούκουλα, Κ. 1990. Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του Μεσοπολέμου. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Πολυτεχνική Σχολή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Κουρουνιώτης, Κ. 1930. Το ιερόν του Απόλλωνος του Ζωστήρος. *ΑΔ 11, Μελέτες 1927-1928*, σ. 2-53.
- Κουτσογιάννης, Δ. 1984. *Παλιά Βουλιαγμένη*, Βουλιαγμένη.
- Λαζαρίδης, Δ. 1966. Μεσαιωνικά Αθηνών – Αττικής. *ΑΔ 19 (1964), Χρονικά Β1*, σ. 96-99.
- Λαφτσίδης, Α. 2007. Ο κεραμικός κλίβανος Πεντάβρυσου Καστοριάς. Μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Λαφτσίδης, Α. 2008. Ο κεραμικός κλίβανος Πεντάβρυσου Καστοριάς. *Εγνατία 12*, σ. 145-177.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1993. Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα. Στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ), *Το αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 7*. Θεσσαλονίκη, σ. 171-182.
- Λυγκούρη, Ε. 1985. Ανασκαφική έρευνα παρά την Πειραιϊκή πύλη. *ΑΑΑ 18 (1985)*, σ. 137-142.
- Λυγκούρη, Ε. 1990α. Γ' ΕΠΚΑ, Οδός Ηρακλειδών 18-42 (σκάμμα ΔΕΠΟΣ). *ΑΔ 40 (1985), Χρονικά*, σ. 19-21.
- Λυγκούρη, Ε. 1990β. Γ' ΕΠΚΑ, Οδός Ακταίου-Επταχάλκου- Εφεστίων. *ΑΔ 40 (1985), Χρονικά*, σ. 25-27.
- Λυγκούρη, Ε. 1995. Ανασκαφές Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών. *ΑΔ 50 (1995), Χρονικά Β1*, σ. 29-32.
- Λυγκούρη, Ε., Αναγνωστοπούλου, Α., Γιαμαλίδη, Μ., Συρογιάννη, Α., Νταϊφά, Κ. και Ι. Λουρεντζάτου, 2015. Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Πρώτα συμπεράσματα. Στο Α. Στεφανής (επιμ), *Πρακτικά ΙΕ' Επιστημονικής Συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού, 17-20 Οκτωβρίου 2013, σ. 123-134.
- Λυγκούρη, Ε., Αναγνωστοπούλου, Α., Γιαμαλίδη Μ. και Κ. Νταϊφά, 2022. Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων, στη Βούλα Αττικής. Στο: «*Ίδια ή μνήμη γινάμενη παρὸν*»: *Επιστημονικές Συναντήσεις για το αρχαιολογικό έργο των Υπηρεσιών της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Αθήνα, 25-28 Οκτωβρίου 2018. Συνάντηση πρώτη: Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019. Αθήνα, σ. 270-277.
- Λυγκούρη, Ε., Αναγνωστοπούλου, Α., Γιαμαλίδη, Μ., Συρογιάννη, Α., Νταϊφά, Κ. και Ι. Λουρεντζάτου, 2023. Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Στο: *Πρακτικά ΙΖ' Επιστημονικής συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ Αττικής*. Καλύβια Θορικού, 3-7 Οκτωβρίου 2018, σ. 87-101.
- Μαραγκός, Ε. 2016. Υδροθεραπευτικά κέντρα υγείας- Προοπτικές εξέλιξης θεραπευτικού τουρισμού απομακρυσμένων νησιωτικών περιοχών: Μελέτη περίπτωσης Νισύρου. Μεταπτυχιακή εργασία. Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 1994. Ανασκαφές σε αθηναϊκά κεραμικά εργαστήρια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Στο: W.D.E.Coulson και Ο. Palagia (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*. Oxford, 45-54.
- Μουρουγκλού, Α. 2004. Απαρχές της οικιστικής Ανάπτυξης στην περιοχή της Βούλας. Στο: Αγτζίδης (επιμ.), *Βούλα. Ιστορία της πόλης και του Δήμου*. Αθήνα, σ. 65-121.
- Ντιντιούμη, Σ. 2014. Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμά της Κω. Στο: Ν. Ζάρρας και Μ.Ι. Στεφανάκης (επιμ.), *Αρχαιολογία και τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη αρχαιότητα*. Ρόδος, 19 Νοεμβρίου 2011. Ευλιμένη, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, σ. 127-152.
- Ορλάνδος, Α. 1933, *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω*, Αθήνα.
- Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Α. 1950-1951. *Αιξωνή*, τομ.1. Αθήνα.
- Πάλλας, Δ. 1986. Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική. Στο Π.Ι. Φιλίππου-Αγγέλου, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής. Καλύβια Θορικού, 25-28/ Οκτωβρίου 1985, σ. 43-80.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.) 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης*. Αθήνα.
- Β. Πετράκος, Β. 1984. Μεγάλο Καβούρι. *ΑΔ 32 (1977)*, Χρονικά, Β1, σ. 40.
- Πούλου, Ν.Φ. 2014. Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής. Στο: Ν. Ζάρρας και Μ.Ι. Στεφανάκης (επιμ.), *Αρχαιολογία και τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη αρχαιότητα*. Ρόδος, 19 Νοεμβρίου 2011. Ευλιμένη, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, σ. 127-152.
- Ράπτης, Κ.Τ. 2001. Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα Παραγωγικής Τεχνολογίας. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Ράπτης, Κ. 2011. Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος-15ος αι. μ.Χ.). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 32 (2011)*, σ. 173-196.
- Σάμπων, Α. 1987. Ένα κεραμικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της Ρωμαιοκρατίας. *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά 2*, σ. 73-131.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2024. *Οι δήμοι της Αττικής. Οικιστική της Αττικής χώρας στην αρχαιότητα*. Αθήνα
- Σωτηρίου, Γ. 1929. Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος. *ΑΕ 1929*, σ. 161-248.
- Τουράτσογλου, Ι. και Ε. Χαλκιά, 2008. Κοσμηματοποιία: είδη κοσμημάτων, κοσμήματα σε θησαυρούς, τα κοσμήματα του θησαυρού της Κρατήγου, τα κοσμήματα- Λήμματα. Στο: Μωυσεΐδου (επιμ), *Ο θησαυρός της Κρατήγου Μυτιλήνης. Νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7ου αι. μ.Χ.* Αθήνα, σ. 88-125.
- Τσατσάκη, Ν. 2014. Εργαστήρια κεραμικής στην ελληνιστική Κρήτη. Οργάνωση - Παραγωγή - Επιδράσεις. Στο: Ε. Κώτσου (επιμ.), *Η' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: πρακτικά*. Ιωάννινα, 5-9 Μαΐου. Αθήνα, σ. 291-300.
- Χατζηδημητρίου, Ε. *Παραστάσεις εργαστηρίων και εμπορίου στην εικονογραφία των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων*. Αθήνα.

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΤΕΚ ΤΕΡΝΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ